

Oud@Utrecht

100 jaar passie voor Utrecht

Voorwoord

100 jaar passie voor Utrecht

We schrijven geschiedenis met 100 jaar historische vereniging Oud-Utrecht. We vieren een eeuwfeest van werken aan geschiedenis, archeologie en monumenten van stad en regio. Dat begon op 28 februari met de opening van een tentoonstelling over 100 jaar (Oud-)Utrecht, gemaakt in samenwerking met stripcollectief De Inktpot. De tentoonstelling reist nu door de stad. Op de oprichtingsdatum, 12 maart, presenteerde Oud-Utrecht in het stadhuis een cadeau aan de stad: een Doeboek over 100 jaar geschiedenis voor alle bovenbouwleerlingen van de 100 basisscholen in Utrecht. 11.000 exemplaren gingen vergezeld van lesbrieven naar de scholen. Uit handen van locoburgemeester Eelco Eerenberg ontving de vereniging toen een koninklijke erepenning, de kroon op een eeuw inzet door de leden van Oud-Utrecht. Wie zijn en waren die leden met een passie voor Utrechtse geschiedenis?

Dit dikste nummer van *Tijdschrift Oud-Utrecht* ooit staat vol met portretten van bekende en minder bekende leden uit heden en verleden. We lezen over hun fascinatie voor een thema, de liefde voor een plek, hun bijzondere verzameling of een onderwerp waaraan zij jaren van hun leven wijdden. Onder hen zijn mensen van het eerste uur, zoals Jo Fockema Andreae, Willem Graadt van Roggen en Cornelia van de Graft. Ook beroemde leden als Ina Boudier-Bakker en Gerrit Rietveld komen langs. Bij de verenigingsleden van nu zijn verschillende generaties vertegenwoordigd.

In dit jubileumnummer zijn ruim 30 personen geportretteerd. De selectie is gemaakt door de redactie en de auteurs aan de hand van enkele criteria zoals spreiding en belang, maar uiteindelijk is het een persoonlijke keuze. Hoewel niet per se representatief voor alle leden, biedt de selectie een mooie dwarsdoorsnede. We zijn veel dank verschuldigd aan de redactieleden en de auteurs voor het samenstellen van dit schitterende themanummer. Het zal dienen als geschiedschrijving van de vereniging én als inspiratiebron voor de volgende eeuw. Veel leesplezier gewenst!

Dick de Jong, voorzitter

Jubileumactiviteiten

100 Oud-Utrecht

Tentoonstelling 100 jaar (Oud-)Utrecht

Met tekeningen van Stichting De Inktpot.

- 19 april t/m 29 december: Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat
- 3 juli t/m 30 juli: Bibliotheek Neude (2e verdieping)
- 28 oktober t/m 29 november: Stads kantoor

Jubileum Wijkentour

Met kinderspeurtocht, historische wandeling en quiz.

- 2 juli: Lombok
- september: Veemarkt / Voordorp / Tuindorp Oost
- begin oktober: Leidsche Rijn / De Meern
- eind oktober: Zuilen
- december: Overvecht

Jubileumactiviteiten najaar

Nadere details over onderstaande activiteiten volgen nog.

- 14 oktober: symposium Erfgoed en publieksparticipatie i.s.m. Universiteit Utrecht, gemeente Utrecht en Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
- 14 oktober: Nacht van de Utrechtse Geschiedenis, thema Eureka!
- november: afsluiting jubileumjaar bij presentatie van het Jaarboek

Voor alle gegevens zie (t.z.t.) website en nieuwsbrief van Oud-Utrecht.

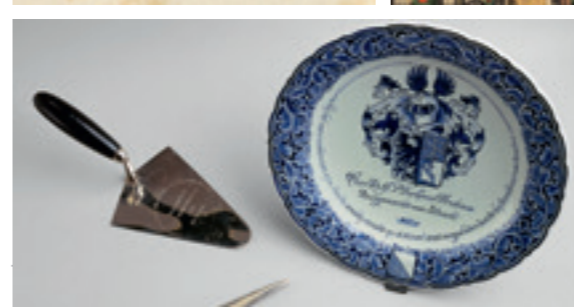
Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 96e jaargang nummer 3, juni 2023 / ISSN 1380-7137. Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar. **Redactie** Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet. **Redactieadres** redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht. **Kopij** maximale omvang 2.500 woorden (inclusief noten en bronnen). Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl. **Publicatierechten** van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen. **Ontwerp** Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede. **Verkooppunten** losse nummers à €4,95 (themanummers €7,95) via www.oud-utrecht.nl / webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domplein 9). Boekhandels: Broese (Oudegracht 112b), De Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1) en bij Ako, Bruna, Primera en Readshop in stad en provincie Utrecht.

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed. **Voorzitter** Dick de Jong. **Secretariaat** secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht. **Lidmaatschap** Contributie €42,50 per jaar (huisgenootlid €17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders €20,- / bedrijven €50,-). **Ledenadministratie** Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein. Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. **Website** www.oud-utrecht.nl / redactie.website@oud-utrecht.nl.

Inhoud

- 4 Inleiding: De leden van het eerste uur
- 8 Jo Fockema Andreae (1879-1949)
Tussen Oud-Utrecht en de modernisering van de stad
- 12 Froukje van der Meulen (1985), bestuurslid en erfgoedexpert
- 13 Joh. A. Moesman (1859-1937)
Fotografisch chroniqueur en vermaard verzamelaar
- 17 Bram van der Wees (1953), stadsuitgever en (geen) klokkenluider
- 18 Willem Graadt van Roggen (1879-1945)
Dienaar van Mercurius en Klei
- 21 Ton van Schaik (1941), kritisch katholiek kerkhistoricus
- 22 Ina Boudier-Bakker (1875-1966)
Driemaal Domstad, oud en nieuw
- 26 Toliën Wilmer (1948), liefhebber van historisch groen
- 27 Catharina van de Graft (1874-1969)
'Een enkele begaafde vrouw'
- 30 Michiel Plomp (1958), kunsthistoricus en tuinliefhebber
- 31 Alfred van Lier (1874-1971)
Een trouw lidmaatschap met gedwongen onderbreking
- 35 Kathleen Verdult (1993), historisch 'verbindingsofficier'
- 36 George Labouchere (1896-1971)
Voorvechter van monumentenzorg en het Derde Rijk
- 40 Joep Haffmans (1948), antiekhandelaar en verzamelaar
- 41 Marie Anne Tellegen (1893-1976)
De ontdekking van een geestverwante
- 45 Jaap Roëll (1946), galeriehouder en Kunstliefde-kenner
- 46 Gerrit Rietveld (1888-1964)
'Ik heb geen afkeer van het oude'
- 48 Rob Dettingmeijer (1945-2016)
Architectuurgeschiedenis en activisme
- 51 Bert Maes (1944), groen- en cultuurhistoricus
- 52 Aart Oosting (1935-2006)
Een leefbare toekomst voor de binnenstad
- 56 Bini Biemans-van der Wal (1954), huishistoricus van de Klaaskerk
- 57 Huib van Hoogenhuijze (1900-1979)
Lid voor het leven met liefde voor Zeist
- 60 Anthony Lisman (1943-2020)
Een jongensdroom die uitkwam
- 62 Juliette Jonker-Duynstee (1965), kenner van de Vechtstreek
- 63 Tjeerd Pot (1923-2006)
Op zoek naar een verleden medemens
- 66 Bernard Martens van Vliet (1938-2011)
Vollekstaal en verzamelwoede
- 70 Mariëlla Beukers (1963), historisch wijschrijver
- 71 Gerda Barents-Vermeer (1923-2017)
Amat alta silentia musa
- 75 Katrijn Kuypers (1963), gezicht van de Pieterskerk en Utrechtse koormuziek
- 76 Joop van Schaik (1942-2016)
Gevelstenen-manuscript van Van der Monde ontsloten
- 79 Willemijn Bánki (1971), stadsgids en tufsteenfan
- 80 Ronald de Groen (1961-2021)
Utrechtse stadsgezichten en Noord-Koreaanse propaganda

Inleiding: de leden van het eerste uur

‘Onder hen meen ik U te mogen rekenen’

‘De geschiedenis van Utrecht te beoefenen en de kennis daarvan in brede zin verspreiden’, was de doelstelling van de in 1923 opgerichte vereniging Oud-Utrecht. Juist vanwege de wens tot ‘brede verspreiding’ was volgens de initiatiefnemers een groot aantal leden nodig uit brede lagen van de bevolking, binnen en buiten Utrecht. Vanaf het begin deed men dan ook veel aan ledenwerving. Welke middelen zette de vereniging daarbij in en hoe breed was eigenlijk de groep van geïnteresseerde Utrechtse die in de eerste jaren lid werden?’

Bettina van Santen is adviseur architectuur en stedenbouw bij Erfgoed gemeente Utrecht en redacteur van dit tijdschrift.

Het verhaal van de oprichting is al gememoireerd tijdens de feestelijke jubileumbijeenkomst op 12 maart 2023 in het stadhuis. Het was burgemeester Joachimus Pieter Fockema Andreae die op maandag 5 februari 1923 een aantal mensen uitnodigde om ‘s-avonds te 8 uur in kamer no. 14 ten Stadhuize’ te komen praten over de oprichting ‘van een Vereniging die zich met de historie van Utrecht zou bezig houden’. Degenen die hij uitnodigde waren stadsgenoten die geacht werden zich hiervoor te interesseren. In de persoonlijke uitnodiging stond dan ook: ‘onder hen meen ik U te mogen rekenen’. Wie zou zo’n vleiende uitnodiging van de burgemeester kunnen weigeren? De genodigden behoorden vooral tot kringen rond de burgemeester zelf. Fockema Andreae refereerde aan besprekingen die hij had gehad met diverse mensen die op de oprichting van zo’n vereniging hadden aangedrongen. De negentien aanwezigen op 5 februari 1923 zouden ook de oprichtingsvergadering bijwonen op 12 maart en het voorlopig bestuur benoemen. Onder hen waren nogal wat mensen uit de kringen rondom het stadhuis, de universiteit en het

archief. Zo werkte Carel Willem Wagenaar op het gemeentesecretariaat, was Willem van Schuylenburg gemeentearchivaris en bekleedde Gerrit Albert Evers de functie van conservator bij de universiteitsbibliotheek. Voor de hand liggend waren verder Willem Banner, leraar aan het Stedelijk Gymnasium, en hoogleraar geschiedenis Gerhard Wilhelm Kernkamp. Zij zaten samen ook in het bestuur van het Koninklijk Historisch Genootschap dat vergaderde in het Utrechtse stadhuis en waarvan de burgemeester erevoorzitter was. Er waren geen vrouwen onder de genodigden.

In brede kringen

De mannen van het eerste uur kwamen uit een kleine groep van geïnteresseerden die vaak al beroepsmatig bezig waren met Utrecht en met geschiedenis. Maar het was juist de bedoeling van de vereniging om een zo breed mogelijke groep Utrechtse aan te spreken, stadsgenoten ‘wier dagelijks arbeidsveld niet ligt op het terrein van de geschiedvorsing’. Een eerste actie om die brede belangstelling voor de nieuwe vereniging te wekken, was de plaatsing van een groot artikel in de zaterdageditie van diverse Utrechtse dagbladen,

zoals het *Utrechtsch Nieuwsblad*, het *Utrechtsch Dagblad* en *Het Centrum*. In dat artikel werd over de Utrechter gesproken die zich er weliswaar van bewust was in een stad met geschiedenis te leven, maar niet precies wist wat dan die geschiedenis was. ‘En toch zouden zij er zoo graag méér, toch zouden zij zoo graag het juiste van willen weten.’ Want wie zijn verleden beter kent, kan zich ook beter verhouden tot het heden, aldus de auteur van het stuk, Willem Graadt van Roggen. Verderop in dezelfde krant stond een advertentie van de vereniging. Men kon zich voor het lidmaatschap (à 5 gulden per jaar) aanmelden bij de penningmeester, diezelfde Graadt van Roggen. Het streven was dus om zoveel mogelijk geïnteresseerde Utrechtse aan te trekken. Toch was het niet zo dat men daarbij alle stadsgenoten voor ogen had. De vereniging richtte zich wel degelijk op bepaalde kringen, namelijk die van ‘de burgerij’: mensen met een goede achtergrond, opleiding en een zekere positie in de samenleving. Toch was Oud-Utrecht geen elitaire club die zich beperkte tot de hoogste kringen, want het aantal leden van adel was en bleef door de jaren heen betrekkelijk gering.

- < Opening van de door Oud-Utrecht georganiseerde tentoonstelling *Utrechts oude handel en nijverheid* in het Jaarbeursgebouw, 1928. [VEREENIGDE FOTOBUREAU](#), [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ↳ Aanmeldingskaartje Alfred Johan Salomon van Lier (zie pagina 31), 1923. [HUA](#), [ARCHIEF VERENIGING OUD-UTRECHT](#)
- ▼ Eerste voorzitter Willem Banner, portret door Isaac Israëls uit 1933. [CENTRAAL MUSEUM](#)

Ledenwerfacties

Een belangrijk middel om zowel kennis te verspreiden als om leden te winnen, was het *Jaarboekje Oud-Utrecht*. Meteen in het eerste oprichtingsjaar werd in allerijl een eerste jaarboekje gemaakt, dat de leden in januari 1924 kregen toegestuurd. Ook elk nieuw lid dat zich aanmeldde, ontving een exemplaar. Hetzelfde dubbele doel dienden tentoonstellingen, excursies en voordrachten. Ze waren bedoeld om de kennis over Utrecht te vermeerderen bij de leden én om nieuwe leden aan te trekken. Lezingen werden aangekondigd in de Utrechtse dagbladen ‘op een in het oog springende plaats, bij voorkeur bij de familieberichten’. Naar de lezing op de eerste algemene ledenvergadering in november 1923 kwamen meer dan honderd belangstellenden luisteren. Men had dan ook een gerenommeerde spreker in de persoon van Edward Johannes Haslinghuis, de adjunct-directeur van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg in Den Haag. Ook bij het bezoek aan door de vereniging georgani-

seerde tentoonstellingen kon men zich als lid opgeven, maar het was blijkbaar niet iedereen duidelijk dat dit niet vrijblijvend was. In 1924 had mevrouw Eichhorn-de Langen zich aangemeld bij een tentoonstelling, maar weigerde vervolgens het lidmaatschapsgeld te betalen. Zij werd als lid geschrapt.

Het bestuur wierf echter ook op een andere manier direct leden, namelijk door allerlei Utrechtse persoonlijk aan te schrijven. In artikel 3 van de statuten had men opgenomen dat gewone leden door het bestuur benoemd konden worden. De vereniging stuurde een brief waarin stond dat zij de eer had de geadresseerde te benoemen tot gewoon lid van de vereniging. Het bestuur koesterde de hoop dat de aangesprokene de benoeming zou accepteren, uit belangstelling voor de historie van de stad en uit steun voor het streven van de vereniging. Men ontving als blijk van inschrijving meteen een jaarboekje en de statuten. De geadresseerde kreeg twee weken de tijd om te antwoorden. Deze brievenactie begon al direct in april 1923 en zou elk voorjaar herhaald worden. Uit de reacties bleek dat velen zich vereerd voelden, het lidmaatschap aanvaardden en bereid waren daarvoor te betalen. Slechts een enkeling weigerde.

De bestuursleden bespraken in hun vergadering welke personen een brief zouden krijgen. Men koos voor mensen van wie verwacht kon worden dat ze geïnteresseerd waren in Utrecht. Uit de verstuurde brieven blijkt een voorkeur voor mensen van naam, vaak uit kringen rondom de universiteit, het zakenleven, de advocatuur of de politiek. Nogal wat gemeenteraadsleden en hoogleraren werden uitgenodigd. Zakenlieden als Van Beuningen kregen eveneens een brief, net als kleinere ondernemers zoals de kruideniersfirma Das aan de Twijnstraat. Ook Johanna W.A. Naber, strijdster voor vrouwenrechten en overtuigd feministe, ontving in 1924 een brief dat ze benoemd was tot gewoon lid. Hoeveel vrouwen zo'n uitnodiging kregen is niet bekend, maar er waren vanaf het allereerste begin vrouwen lid van Oud-Utrecht. Op 25 april 1924 had

de 21-jarige Maria Johanna Reynvaan, later werkzaam bij de universiteitsbibliotheek, zich aangemeld en op 4 mei de gepromoveerde hbs-lerares Catharina van der Graft. Zij zou als enige vrouw deel gaan uitmaken van het eerste bestuur.

Begunstigers en ereleden

In november 1923 waren er 94 leden, bij de verschijning van het eerste jaarboekje in 1924 was dat aantal opgelopen naar 106 en in de loop van 1924 groeide het ledental uit tot 179. Dankzij de activiteiten en de

gerichte benadering groeide het aantal leden in de jaren twintig verder, maar het bestuur hoopte op meer. De uitgave van een eigen maandblad zou daarbij kunnen helpen, maar liet om financiële redenen nog tot 1926 op zich wachten. Ook verwelkomde men graag begunstigers die de vereniging vooral financieel ondersteunden met een jaarlijkse bijdrage 'of in één keer een tienvoud daarvan'. Een begunstiger van het eerste uur was Marie Muller-Lulofs, de weduwe van archivaris Samuel Muller en actief in het maatschappelijk werk. Opvallend genoeg wilde haar man tijdens zijn leven niets weten van de oprichting van een historische vereniging. Zij dacht er blijkbaar anders over en zou jarenlang begunstiger blijven. Het aantal van zulke financiële begunstigers zou tot slechts enkele mensen beperkt blijven. De statuten voorzagen ook in de benoeming van ereleden, personen 'die zich bijzonder verdienstelijk hebben gemaakt voor de vereniging of de stad'. Die eerste decennia zouden er echter geen ereleden worden benoemd. Wel werd op de eerste algemene ledenvergadering op 14 november 1923 initiatiefnemer Fockema Andreae 'onder krachtig handgeklap' tot erevoorzitter benoemd.

Schijfster, professoren, ondernemers

Aan het begin van de jaren dertig telde de vereniging bijna 500 leden, onder wie 51 vrouwen. Enkelen van hen waren aangemeld via het bestuurslid Catherina van der Graft. Opvallend was het aantal vrouwelijke leden dat actief was op literair gebied en boeken en artikelen schreef. Al vanaf het begin waren Ina Boudier-Bakker en Annie Salomons lid. Die laatste was in 1925 een van de eerste buitenlandse leden, nadat ze met haar echtgenoot naar Sumatra was vertrokken. Ook het lid Anna Brinkgreve-Entrop was destijds een relatief bekende auteur. Zij schreef vanaf 1929 meer dan vijftig meisjesboeken onder een pseudoniem Suze Brinkgreve. Van een geheel andere aard was het werk van Fré Dommissie. Zij debuteerde in 1929 met de roman *Krankzinnigen*, gebaseerd op haar

- < Affiche door Henri Pieck voor de tentoonstelling *Utrechtsche geschiedenis in het stadsbeeld*, 1926. [VAN SABDEN POSTER AUCTIONS](#)
- ↳ Omslag *Jaarboekje Oud-Utrecht 1924*. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ▼ Schijfster Fré Dommissie in 1932. [LITERATUURMUSEUM](#)
- ↳ Omslag *Annie en Doortje* door Suze Brinkgreve, 1929. [BOEKWINKELTJES.NL](#)

eigen ervaringen in de Willem Arntsz Hoeve in Den Dolder, waar ze met een psychose was opgenomen. Het boek baarde veel opzien vanwege de openhartigheid en de schijfster toerde door heel Nederland om haar verhaal te vertellen. Een aanzienlijk deel van de leden uit die eerste decennia valt duidelijk te onderscheiden op grond van hun beroep. Vanzelfsprekend waren er nogal wat leden actief in de wereld van de monumentenzorg en archeologie. Maar ook stond er een grote groep hoogleraren van de Utrechtse universiteit op de ledenlijst. Niet alleen de vakken geschiedenis en kunstgeschiedenis waren goed vertegenwoordigd, maar ook Nederlandse taal- en letterkunde. Verrassender wellicht was de aanwezigheid van hoogleraren criminologie, sterrenkunde en wis- en natuurkunde. Een enkeling, zoals Hugo Kruyt, hoogleraar fysische chemie, had een brief ontvangen van de vereniging dat hij vanaf dat moment lid was - wat hij overigens van harte accepteerde. Ondernemers in de bouwwereld en mensen met interesse voor de gebouwde stad maakten eveneens in ruime mate deel

uit van de vereniging. Vooral architecten waren goed vertegenwoordigd, maar ook aannemers en bouwers. Namen van architecten als Piet Klarhamer, Albert Kool, George van Heukelom, Jan van der Lip en Jan en Theo Stuivinga kwamen al snel op de ledenlijsten voor, evenals die van de bouwondernemers Bredero, Jurriens, Lisman en Wildschut. Ook voor ambtenaren die zich bezighielden met de stad was het blijkbaar geen probleem om lid te zijn van een vereniging die zich soms kritisch uitliet over gemeentelijke plannen. Zo was directeur Openbare Werken Lambertus Nicolaas Holsboer al vanaf het begin lid. Een in aantal groeiende groep leden vormden de Utrechtse ondernemers. Wellicht was het lidmaatschap voor hen ook interessant als netwerk. Bekende Utrechtse ondernemers die zich aanmeldden als lid waren Cornelis Albertus van der Lee (verhuizer), Gerrit Johannes Robbers (schoonmaakbedrijf), Hermanus Gijsbertus Lammerts van Bueren (opticien), Frits Loeb (meubelfabriek Pastoe) en autodealer en brandstoffenhandelaar Jan Jongerius.

Leden buiten Utrecht

Het lidmaatschap was niet aan de gemeentegrenzen gebonden. Interesse in de geschiedenis van de stad was het enige dat telde. Het aantal buitenstedelijke leden groeide snel. In 1924 waren het er nog maar zo'n 10, in 1931 al meer dan 140. Sommigen waren vanwege hun beroep vanuit Utrecht naar elders verhuisd, zoals hoogleraren die aan een andere universiteit waren benoemd. Veel leden bleven na een verhuizing ongetwijfeld uit interesse lid van de vereniging; hiermee hielden ze de band met Utrecht levend. Maar er waren ook niet-Utrechters lid omdat ze Utrecht en de vereniging een warm hart toedroegen. Dat gold voor nogal wat (kunst)historici en mensen die actief waren in de monumentenzorg. Zo woonde hoogleraar kunstgeschiedenis Johan Hoogewerff vanaf 1924 als directeur van het Nederlands Kunsthistorisch Instituut in Rome, waar hij het jaarboekje en later het maandblad van Oud-Utrecht ontving.

Opvallend was in de jaren na oprichting de aanmelding van adellijke leden buiten de stad. Wellicht voelde menige adellijke familie met een Utrechtse geschiedenis, zoals Van Asch van Wijck, De Beaufort en Taets van Amerongen, zich aangesproken om lid te worden of om elkaar lid te maken. Dat de ledenlijst in het jaarboekje gepubliceerd werd, zal bij sommigen ook een rol gespeeld hebben. Zo was men immers zichtbaar lid van een breed en interessant gezelschap met een nobele doelstelling, namelijk 'Utrecht's in menig opzicht hoogst belangwekkend verleden in het gedachten- en gevoelsleven der Utrechtsche burgerij te doen herleven', in de woorden van Graadt van Roggen. 'Voor nu en later.'

Bron: Het Utrechts Archief, archief 806 Vereniging 'Oud-Utrecht' 1923-1985.

Joachimus Pieter Fockema Andreae (1879-1949)

Tussen Oud-Utrecht en de modernisering van de stad

Burgemeester Fockema Andreae kan worden beschouwd als de stichter van de vereniging Oud-Utrecht. Begin 1923 nodigde hij een aantal historisch geïnteresseerde stadgenoten uit voor een bijeenkomst. Dit initiatief zou op 12 februari leiden tot de oprichting van de vereniging Oud-Utrecht, waarvan Fockema Andreae tot aan zijn overlijden erevoorzitter zou zijn. Hij zette zich in voor het behoud van Utrechts erfgoed, maar evenzeer voor de ontwikkeling van Utrecht tot moderne stad. 'Het bestaande stedenschoon zorgvuldig behouden en daarnaast nieuw stedenschoon scheppen', was zijn devies.

Maarten Brinkman is historicus. In 2008 stelde hij mede de tentoonstelling *Burgemeester Fockema Andreae* in het Centraal Museum samen.

Joachimus Pieter Fockema Andreae werd op 30 juli 1879 geboren in Leiden als zoon van Sybrandus Johannes Fockema Andreae, hoogleraar oudvaderlands recht, en Elisabeth Reinardina Lunsingh Tonckens. Hij bezocht het stedelijk gymnasium en studeerde rechten aan de universiteit in zijn geboortestad. In 1904 promoveerde hij op het proefschrift *Tien jaren rechtspraak van den Hoogen Raad. Bijdrage tot de leer der wetsuitlegging*.

Kort na zijn promotie ging Fockema Andreae aan het werk als commiesredacteur bij de afdeling Openbare werken en Volkshuisvesting van de gemeente Utrecht. Dat waren belangrijke beleidsterreinen in een stad die al enkele decennia een snelle groei doormaakte en in een tijd waarin de inzichten over de rol van de overheid op deze gebieden veranderden. Fockema Andreae verdiepte zich grondig in de bouwproblematiek en stelde zich steeds zelf op de hoogte van situaties, voordat hij advies uitbracht. Hij trok daarmee de aandacht van burgemeester Bernardus Reiger (1891-1908).

Wethouder

In 1907 kwam door het overlijden van de wethouder van Openbare Werken een plaats in B&W vacant. Reiger bevorderde dat Fockema Andreae deze plaats zou innemen, maar om wethouder te kunnen worden moest hij eerst in de gemeenteraad worden gekozen. Fockema Andreae was liberaal, maar niet partijgebonden. Zoals hij het zelf formuleerde toen hem eens gevraagd werd naar zijn politieke overtuiging: 'Gematigd onverschillig niemenda!'. Hij was een vertegenwoordiger van het vooruitstrevende liberalisme van rond de eeuwwisseling, dat een actieve rol van de gemeentelijke overheid voorstond op allerlei maatschappelijke terreinen, zoals stedenbouw, grondpolitiek en woningbouw. In november 1907 werd hij tot lid van de gemeenteraad gekozen, een maand later volgde zijn benoeming tot wethouder van Openbare Werken. Fockema Andreae ontwikkelde zich tot een uitgesproken deskundige op het gebied van woningbouw en stadsontwikkeling. Met afgrijzen zag hij in nieuwe stadswijken de woningen op elkaar gestapeld worden in rechte, eentonige straten. Hij trok met een fotograaf door Utrecht om zowel mooie als lelijke punten van de oude en nieuwe stad vast te leggen. Zo vormde hij zijn idee van hoe Utrecht eruit zou moeten zien. Tijdens reizen naar het buitenland verzamelde hij vergelijkingsmateriaal en zette hij zijn onderzoek naar de 'ideale stad' voort. Dat resulteerde in 1912 in het boek *De Hedendaagsche Stedenbouw*. Dit

- < Portret van burgemeester J.P. Fockema Andreae door Isaac Israëls, 1933. [CENTRAAL MUSEUM, ERNST MORITZ](#)
- > Restauratie Domtoren, plaatsing van het torenkruis op de nieuwe kap, 1910. [W.G. BAER, RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED](#)
- ↘ Enkele voorwerpen van Fockema Andreae. De troffel gebruikte hij bij de eerste steenlegging van woningbouwcomplex Rivierenwijk, 1921. [CENTRAAL MUSEUM](#)

was de eerste publicatie over stedenbouw in Nederland en is te beschouwen als een standaardwerk.

De ideale stad, was de strekking, moest vooral mooi zijn. Zowel Fockema Andreae's opvattingen over stedenbouw als die over moderne gemeentepolitiek kwamen er duidelijk in naar voren. 'Wij behoeven niet naar andere landen te zien om te ervaren hoeveel schoons duidelijk onnodig is vernietigd; nagenoeg elk van onze Hollandsche steden heeft het verlies van wat eertijds haar schoonheid en roem uitmaakte, te boeken.' In de 19e eeuw had het 'bij de uitbreiding van onze steden te veel aan de leidende hand der overheid ontbroken'. Veel moois was verwoest, constateerde Fockema Andreae. Daarvoor in de plaats waren 'smakeloze producten van bouwondernemers' gekomen. 'De architecten zonder smaak' en 'de bouwspeculanten, voor wie een huis slechts een niet onbewoonbare steenklomp beteekent', behoorden volgens hem tot de ergste vijanden van de stedenbouwer. Het 'knoeiwerk der huizenmakers' had tot zulke ongewenste gevolgen geleid, dat 'thans in kringen van belanghebbenden de oogen zijn opengegaan en eene reactie tegen de lijdelijke houding der overheid merkbaar is'. Naast behoud van het mooie zag Fockema Andreae modernisering als een belangrijke taak. Speciale aandacht gaf hij daarbij aan woningbouwverbetering, wegenbouw, parken en plantsoenen. Bij het streven naar schoonheid hoorde restauratie van monumenten. In Utrecht was de Domtoren het belangrijkste restauratieproject. Tijdens zijn wethouderschap werd besloten de in 1901 begonnen restauratie voort te zetten. Het project werd in 1929 voltooid.

Burgemeester

Toen burgemeester Alexander Frederik baron Van Lynden, de opvolger van de in 1908 overleden Reiger, zich in 1914 niet herbenoembaar stelde, werd Fockema Andreae als vanzelfsprekend tot zijn opvolger benoemd. Hij toonde zich een actieve bestuurder in de stijl van zijn mentor Reiger, met grootse plannen op het gebied van uitbreiding en modernisering van Utrecht, een stad die uit haar singels barstte en die van een rustige provinciestad met een universiteit een verkeersknooppunt en vestigingsplaats van industrieën en dienstverlenende instellingen werd.

Tijdens de ambtsperiode van Fockema Andreae werd Utrecht op allerlei gebieden gemoderniseerd. De Eerste Wereldoorlog leidde in 1917, door het wegvallen van buitenlandse handelscontacten, tot de oprichting van de Nederlandse Jaarbeurs. Voorbeelden van na de oorlog waren de opening van het Centraal Museum (1921), het hoofdkantoor aan de Neude (1924), de Handels-

beurs (1926), de nieuwe elektriciteitscentrale aan het Merwedekanaal (1926), de markt- en veilinggebouwen aan de Croeselaan (1928, 1931), het verbouwde en uitgebreide Stads- en Academisch Ziekenhuis (1929), het hoofdbureau van Politie aan het Paardenveld (1931), het Stedelijk Gymnasium aan de Homeruslaan (1932) en voorzieningen als sportvelden en zwembaden.

Verleden van Utrecht

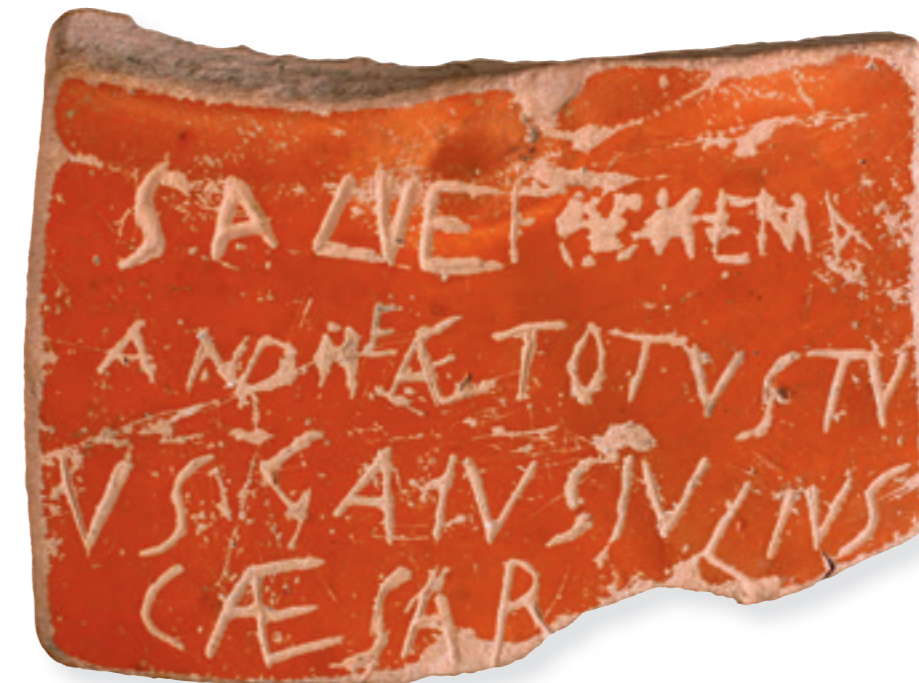
Fockema Andreae combineerde het streven naar modernisering met liefde voor de oude stad. Hij was sterk geïnteresseerd in de geschiedenis van Utrecht en had daar een grondige kennis van. Met andere historisch

geïnteresseerden sprak hij wel eens over de wenselijkheid om een vereniging op te richten die zich met de geschiedenis van Utrecht zou bezighouden en die 'de uitkomsten van geschiedkundige nasporingen' in een jaarboekje zou publiceren. Begin 1923 nodigde hij enkele stadgenoten, die eerder hun belangstelling voor een historische vereniging hadden getoond, uit voor een bijeenkomst op 5 februari 'ten Stadhuis'. Deze uitnodiging leidde op 12 februari tot de oprichting van de vereniging Oud-Utrecht, waarvan Fockema Andreae tot aan zijn overlijden erevoorzitter zou zijn. Een van de eerste daden van de vereniging was een verzoek aan het gemeentebestuur om een monumentenverordening op te stellen. Er bestond nog geen regeling voor de bescherming van monumentale panden. B&W maakten er meteen werk van. De verordening, die in werking trad op 12 december 1928, hield in dat het een eigenaar verboden werd om zonder een vergunning van B&W een gebouw of een kunstwerk, 'dat uit het oogpunt van geschiedenis of van kunst van belang is', te slopen. De lijst van gebouwen en kunstwerken waarvoor dit zou gelden werd, na advies van de nieuw ingestelde Monumentencommissie, vastgesteld door B&W.

Fockema Andreae's grote kennis van de geschiedenis van Utrecht bleek bijvoorbeeld uit de twee lezingen over *De stad Utrecht, haar historie en haar toekomst* die hij in 1926 hield voor de Utrechtse Volksuniversiteit. Hij nam zijn gehoor mee langs 'bijna 10 eeuwen'

Utrechtse geschiedenis. Deze geschiedenis was 'niet alleen rijk en belangwekkend, maar ook merkwaardig en leerzaam', vooral 'omdat zij zoo oud is'. Utrechts historie, ook de oudere, was het waard om gekend te worden. Het verdere verleden, vermoedde hij, sprak niet zo tot de verbeelding als de Tachtigjarige Oorlog en de Gouden Eeuw. Toch verdiende 'dat tamelijk verre verleden, de grijze bisschopsstad' bijzondere aandacht. Utrecht was toen 'in rang en aanzien de ware hoofdstad van ons land'. In de 19e eeuw - het is de kritiek die ook in *De Hedendaagsche Stedenbouw* naar voren kwam - had het Utrechtse stadsbestuur meegeholpen met of niets ondernomen tegen het 'vernien van oud stads-schoon'. Fockema Andreae bedoelde niet de sloop van de stadswallen, poorten en torens - die waren vervallen, hadden geen functie meer en stonden de ontwikkeling in de weg - maar vooral de vernieling van middeleeuwse panden, zoals Lichtenberg en Hasenberg. Dat gebeurde niet alleen in Utrecht. Overal in Nederland waren in de 19e eeuw 'met een soort wellust, zoogenaamd ter verfraaiing van de stad', mooie oude gebouwen en monumenten opgeruimd. Vanaf ongeveer 1900 kregen stadsbesturen oog voor het belang van de schoonheid van een stad en haar monumenten. De mooiste daarvan, zoals Domtoren en Domkerk, lieten met zorg restaureren. In 1929, het jaar waarin de restauratie van de Domtoren werd voltooid, besloot het gemeentebestuur op aandrang van

- < Burgemeester Fockema Andreae (links) op de tentoonstelling *Lustra van de Utrechtsche Hoogeschool* door het Corpsmuseum met hulp van de vereniging Oud-Utrecht in het gebouw van de Volksuniversiteit, 1926. [INT. PERSFOTO-BUREAU, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ↳ Opgraving van de fundamente van de Heilige Kruiskapel op het Domplein, 1929. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- > Romeinse scherf met inscriptie uit 1929, gevonden bij opgraving op het Domplein in 1993: 'SALVE FOCKEMA ANDREAE TOTUS TUUS CAIUS IULIUS CAESAR' (Gegroet Fockema Andreae geheel de Uwe Caius Julius Caesar). [ERFGOED GEMEENTE UTRECHT.](#)
- ✓ Het Utrechtse Schip, gevonden bij graafwerk aan de Van Hoornekade, 10 december 1930. Tweede van links op de achtergrond: burgemeester Fockema Andreae. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

Oud-Utrecht archeologisch onderzoek te laten verrichten om de precieze plaats vast te stellen waar de Heilige Kruiskapel had gestaan. Bij deze opgraving op het Domplein werden de overblijfselen van de kapel al snel blootgelegd. Na dieper graven kwamen ook - voor het eerst in de stad - sporen uit de Romeinse tijd tevoorschijn. Willem Schuylenburg, gemeentearchivaris en directeur van het Centraal Museum, drong aan op voortzetting van het onderzoek. Fockema Andreae steunde hem daarbij. Een jaar na de vondst van Romeinse restanten onder het Domplein volgde een nieuwe verrassing. Bij werkzaamheden voor een nieuwbouwwijk in het noorden van Utrecht stuitten grondwerkers op 5 december 1930 op een scheepswrak. Schuylenburg zag meteen het belang van de vondst in. Op 10 december kwam Fockema Andreae kijken. Hij zette er zich met Schuylenburg voor in dat het Utrechtse schip geconserveerd en naar het museum overgebracht zou worden. Op 19 december besloot de gemeenteraad, in overeenstemming met de voordracht van B&W, 'tot het beschikbaar stellen van een krediet voor het overbrengen en prepareren enz. van een oud schip gevonden aan de van Hoornekade'.

Vertrek uit Utrecht

De teleurstelling was groot toen Fockema Andreae, die zeer populair was onder de Utrechtse bevolking, in 1933 zijn vertrek aankondigde. Per 1 december was hij benoemd tot Commissaris der Koningin in de provincie Groningen. Lang heeft Fockema Andreae zijn nieuwe ambt niet vervuld. In februari 1937 trad hij af; hij voelde zich niet thuis in Groningen. Als ambtelos burger ging hij in Bilthoven wonen en wijdde zich aan onderzoek op juridisch en historisch gebied. Kort voordat hij naar de stad Utrecht zou verhuizen, werd hij ernstig ziek. Hij overleed op 27 juli 1949 in het Utrechtse Diaconessenhuis. Fockema Andreae heeft een belangrijke rol gespeeld bij het behoud van en het onderzoek naar Utrechts erfgoed. Ook liet hij een collectie van zo'n 80 objecten die te maken hadden met zijn burgemeestersambt na aan het Centraal Museum. Het Gemeentearchief kreeg zijn archief, waaronder de plakboeken met krantenknipsels, foto's, uitnodigingen, menukaarten en programmaproefjes, die hij als burgemeester had bijgehouden. Ze vormen een prachtige documentatie van Utrecht in de jaren 1914-1933.

Bronnen en literatuur

- Renger de Bruin, 'Een burgervader. Dr. J.P. Fockema Andreae, burgemeester van Utrecht 1914-1933' in: *De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht. Utrechtse geschiedenis* (Utrecht 2007) p. 279-284.
- J.P. Fockema Andreae, *De hedendaagsche stedenbouw* (Utrecht 1912).
- J.P. Fockema Andreae, *De Stad Utrecht. Haar historie en haar toekomst. Twee voordrachten op 19 januari en 16 februari 1926 voor de Utrechtsche Volksuniversiteit gehouden* (Utrecht 1926).
- A. Graafhuis, *De Utrechtse Heren Zeventien* (Utrecht 1984).
- Huib L. de Groot, 'De Heilige Kruiskapel te Utrecht: die Tatsachen bleiben, die Interpretation schwänkt', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* (1994-4/5) p. 135-149.
- J. de Lange, 'Dr. J.P. Fockema Andreae, 30 Juli 1879-27 Juli 1949', *Jaarboekje Oud-Utrecht 1950* p. 25-38.
- Bettina van Santen, 'Hij wijdde al zijn trouw aan Utrecht. Burgemeester J.P. Fockema Andreae (1879-1949)', *Tijdschrift Oud-Utrecht* (2008-1) p. 32-36.

FOTO ANDRÉ RUSSECHER

Froukje van der Meulen, bestuurslid en erfgoed specialist

Ze is conservator van Paushuize, project-coördinator bij het Rijksmuseum en vrijwilliger bij Open Monumentendag Utrecht. En sinds kort is Froukje van der Meulen (1985) ook bestuurslid van Oud-Utrecht. De jongste in het bestuur is zij niet, want enkele dagen ouder dan haar medebestuurder Marlyne Stolker. In de honderdjarige geschiedenis van de vereniging was overigens de 24-jarige student Frans Kipp in 1971 het jongste bestuurslid.

Froukje ziet nog veel potentie voor Oud-Utrecht onder leeftijdgenoten en onder studenten, die zeker wel historische interesse hebben. 'Afgaande op de naam zou je kunnen denken dat Oud-Utrecht stoffig en statig is. Dat dacht ik zelf eerlijk gezegd ook en zo komt het dat ik nog maar een paar jaar lid ben. Oud-Utrecht kwam steeds vaker op mijn pad door het tijdschrift, jaarboek, podcast en historisch café waaraan ik bijdrages leverde over Paushuize. Toen zag ik de grote overlap met wat ik doe: een breed publiek bereiken met erfgoed. En de vereniging bleek alles behalve oud en saai!' Volgens Froukje zijn de activiteiten en publicaties van hoge kwaliteit, maar niet té specialistisch - een goede balans. En in het bestuur heerst een harmonieuze, energieke sfeer, met prettige vergaderingen die tot concrete acties leiden. Omdat ze nog maar kort lid was, twijfelde Froukje toen Dick de Jong haar vroeg bestuurslid te worden, maar niet lang. 'Het past bij mij en overlapt

met wat ik belangrijk vind. In het bestuur wil ik me onder meer inzetten voor de samenwerking met andere organisaties.' Een goed begin daarvan is het symposium in het kader van 100 jaar Oud-Utrecht dit najaar, met bijdragen van de universiteit, de gemeente en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Romeinse danseressen

Froukje kwam in 2003 naar Utrecht om kunstgeschiedenis te studeren. Na haar master architectuurgeschiedenis deed ze ook nog Erfgoedstudies in Amsterdam. Als student was ze gids bij Kerken Kijken en daar begon haar interesse voor Utrechts erfgoed. 'Ik kwam in de net gerestaureerde Sint-Willibrordkerk te staan en wist niet wat me overkwam, al die kleuren!' In 2009 liep Froukje stage bij de tentoonstelling *Rietvelds Universum* in het Centraal Museum. 'Het was fantastisch om bij het Rietveldjaar betrokken te zijn. Rietveld heeft zowel een internationaal als typisch Utrechts aspect. Ook de hedendaagse omgang met zijn erfgoed intrigeert mij.' Ze ging toen onder andere langs bij bewoners van Rietveldhuizen.

In Paushuize, waar Froukje sinds 2014 een dag per week werkt, heeft de balzaal haar bijzondere interesse, vooral de Pompeïaanse schilderingen uit de 19e eeuw die later verdwenen. Ze werden in 2009 teruggevonden, maar drie Romeinse danseressen

ontbraken. Het verhaal daarachter vertelde Froukje al in artikelen en presentaties voor Oud-Utrecht, ook over het plan ze te reconstrueren. Inmiddels heeft restaurator Claudia Junge een van de drie halfnaakte danseressen teruggebracht. 'Ik kan me al bijna niet meer voorstellen dat ze er niet was', vertelt Froukje. 'Maar ze springt er nog erg uit, de schildering moet nog wat patina krijgen en als het drietal compleet is, komt er meer evenwicht.' Wie nieuwsgierig is, kan komen kijken tijdens de maandelijkse rondleiding of op Open Monumentendag. Tot voor enkele jaren was Froukje van der Meulen werkgroep lid bij Open Monumentendag Utrecht. Sinds kort is zij daar weer actief met de keuze van monumenten, samenstelling van routes en begeleiding van gidsen. Valt dat wel te combineren met haar werk en bestuurslidmaatschap? 'Het vult elkaar mooi aan, en bovendien: ik vind het leuk en belangrijk en krijg er energie van.'

Beluister de Podcast Oud-Utrecht met Froukje van der Meulen van december 2021 via www.oud-utrecht.nl.

Arjan den Boer

Zelfportret van Joh. A. Moesman in zijn winkel, circa 1900-1910. HET UTRECHTS ARCHIEF

Johannes Antonius Moesman (1859-1937)

Fotografisch chroniqueur en vermaard verzamelaar

'De vereniging "Oud-Utrecht" heeft één harer merkwaardigste leden verloren', zo opende het in memoriam dat G.A. Evers schreef in het *Maandblad Oud-Utrecht* van januari 1937. Om daarna te memoreren dat Joh. A. Moesman een lid was van het eerste uur, een zeer geregelde bezoeker van de bijeenkomsten en 'de meest trouwe deelnemer aan hare rondgangen en tochten'. En nooit deed de vereniging tevergeefs een beroep op Moesman om uit zijn rijke collecties materiaal ter beschikking te stellen.

Roman Koot studeerde kunstgeschiedenis en is bibliothecaris en conservator Bijzondere Collecties bij de Erasmus Universiteit Rotterdam. Tot voor kort was hij redactielid van het *Jaarboek Oud-Utrecht*.

Moesman en de vereniging, Moesman en Utrecht zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Dan hebben we het niet over de surrealistische schilder Johannes Hendrikus (Joop) Moesman (1909-1988), maar over

diens vader Johannes Antonius, meestal afgekort tot Joh. A. Moesman - tekenaar, lithograaf, letterontwerper, verzamelaar en amateurfotograaf.¹ Tientallen jaren bepaalde hij met zijn ontwerpen en drukwerk het gezicht van Genootschap Kunstliefde, waarvan hij uiteraard trouw lid was. Zo'n beetje alle uitnodigingen voor tentoonstellingen, kunstbeschuwingen en convocaties werden door hem gedrukt en meestal ook ontworpen en getekend. De

Utrechtse studentenverenigingen waren eveneens vaste klanten van Moesman. Voor tal van diners, promoties en andere heuglijke gebeurtenissen verzorgde hij de uitnodigingen en de menukaarten.²

Straatscènes en actualiteit

In zijn vrije tijd was Moesman een fervent fotograaf, vooral in de periode tussen pakweg 1900 en 1915. Hij struinde de binnenstad van Utrecht af en fotografeerde alles wat hem boeide. Dat varieerde van alledaagse straatcènes tot sfeervolle impressies van lege pleinen en straten. In tegenstelling tot zijn lithografisch werk maakte Moesman de foto's niet in opdracht en ook lijkt hij er geen artistieke aspiraties mee te hebben gehad. Wel verkocht hij verschillende van zijn straatbeelden als prentbriefkaart in zijn winkel annex atelier aan de Neude. In de eerste decennia van de twintigste eeuw was de prentbriefkaart een bijzonder populair medium.

▲ Door Joh. A. Moesman gemaakte menukaart bij het afscheid van burgemeester Fockema Andreae, 1933. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

▼ Joh. A. Moesman, Gezicht op de pui van de Nederlandsche Schoenen Compagnie, Voorstraat 5, circa 1900-1910. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

Veel van Moesmans foto's zijn echte snapshots, snelle weergaven van wat er zich voor de fotograaf op straat afspeelde. Ze vertonen gelijkenis met de foto's die George Hendrik Breitner in ongeveer dezelfde tijd maakte van straatscènes in Amsterdam en Rotterdam. We zien beelden van de kermis, de paardenmarkt op het Vredenburg, diverse optochten, de lustra van de Utrechtse Hogeschool, de besneeuwde Neude, omstanders bij een brand en de aanleg van de riolering. Maar ook legde Moesman de begrafenisstoet vast van de schrijver Nicolaas Beets (1903) en van de Utrechtse componist en dirigent Richard Hol (1904), evenals bezoeken van koningin-moeder Emma en koningin Wilhelmina aan Utrecht. Juist het toevallige karakter en het onopgesmukte karakter maken dat de foto's zeer authentiek aandoen, als overtuigende weergaven van het stadse leven in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Bijzonder zijn ook de portretten van familieleden, collega-kunstenaars en andere Utrechters, soms genomen in Moesmans winkel aan de Neude 7. Met enige regelmaat fotografeerde hij zijn eigen winkel vanaf het plein, bij voorkeur met voorbijgangers die zijn etalage bekeken. Soms legde hij vanuit de deuropening van de winkel vast wat hij interessant vond: een eenzame kar, de vallende regen, voorbijgangers. Mooi zijn de foto's van een geheel besneeuwde Neude, genomen met Pasen in het eerste decennium van de 20e eeuw. Moesmans vele foto's van Utrechtse gebouwen en stadsgezichten zijn vanuit historisch oogpunt waardevol omdat ze de situatie van het moment zonder verdere bijbedoeling laten zien. Ze tonen verdwenen gebouwen en winkels en verplaatsen ons naar een voorgoed voorbijgane tijd. We zien bijvoorbeeld de vijver in het

nog pril begroeide Wilhelminapark, de toenmalige schouwburg op het Vredenburg en het nieuwe gebouw van de Rijksmunt aan de Leidseweg. Moesman fotografeerde zo documentair mogelijk, soms vanuit de actualiteit. Een voorbeeld daarvan is een foto uit 1910 van de nieuwe windvaan voor de Domtoren, voorstellend Sint-Maarten te paard met bedelaar, gemaakt door de smid Albertus Kniep, voordat die op de spits van de toren werd geplaatst. De Domtoren komt terug op vele foto's, veelal in de steigers, want Moesman fotografische periode valt binnen de langjarige restauratie tussen 1901 en 1930.

Moesman als verzamelaar

Terwijl we hem nu vooral kennen als fotografisch chroniqueur van de stad, of als de ontwerper en drukker die zo'n belangrijk stempel drukte op het Utrechtse sociale en culturele leven, werd Moesman in zijn eigen tijd vooral geprezen om zijn verzamelingen: om alles wat hij bijeen had gebracht en in de etalage van zijn winkel-werkplaats toonde aan het publiek. 'Menigeen heeft kostelijke uren bij hem doorgebracht in aanschouwing der curiosa, die de heer Moesman op velerlei gebied bezat. Zijn prenten- en postzegelverzameling waren zeer mooi', aldus de redactie van het *Utrechtsch Nieuwsblad* in een kort in memoriam.³ 'Maar de prentenverzameling, eigenlijk was het in wijder verband een drukwerk-verzameling, was toch wel de belangrijkste. Deze verzameling, die eigenlijk het levenswerk van den heer Moesman uitmaakte, richtte zich speciaal op Utrecht, de stad, de gewoonten en gebruiken van burgerij en studenten en daarnaast op het nationale leven van ons land en in mindere mate op het buitenland. Veel merkwaardigs en interessants wist de heer Moesman immer te vertellen en te toonen.'

Het in memoriam door Evers in *Maandblad Oud-Utrecht* ging ook uitsluitend over de verzamelingen: 'Moesman verzamelde alles, ook datgene wat vaak als waardeloos wordt weggegooid [...]. Maar Moesman bracht al die schijnbare nietigheden systematisch bij elkaar en rangschikte ze in omslagen naar onderwerpen en gebeurtenissen. Zodoende ontstond een vaak uit wonderlijke verscheidenheden samengesteld geheel, een vooral voor de geschiedenis ongewone en eenige collectie.'⁴ Zijn etalagepresentaties waren vermaard. 'Er is wel niet één Utrechenaar, voor al van het oudere geslacht, die den winkel van Moesman aan de Neude niet kent - het pand, waarin gevestigd is de steendrukkerij, doch dat in den loop der jaren vooral vermaardheid heeft verkregen door de zeer bezienswaardige tentoonstellingen van platen, teekeningen en voorwerpen, welke in de uitstapkast ter gelegenheid van gebeurtenissen op nationaal of stedelijk gebied werden ingericht.'⁵

Enkele onderwerpen kennen we op basis van krantenberichten en een paar door Moesman zelf gemaakte foto's. In 1906 maakte hij een etalagepresentatie rond de traditionele historische optocht tijdens het lustrum van de Utrechtse Hogeschool, ditmaal gewijd aan de intocht van Germanicus in Rome na zijn veldtocht in Noord-Europa en de Romeinse wagenrennen.⁶ In maart 1924 maakte Moesman een kleine tentoonstelling met materiaal dat betrekking had op J.P. Fockema Andreae, die toen tien jaar burgemeester van Utrecht was. Naar verluidt was Fockema Andreae zelf een regelmatige bezoeker van Moesmans winkel. Veel belangstelling trok ook de tentoonstelling gewijd aan de geschiedenis van de Neude in 1925. Het stadsplein kreeg in deze jaren een heel ander karakter; in 1924 was het nieuwe hoofdstekantoor van architect Joseph Crouwel in gebruik genomen. Niet alleen in zijn eigen winkel-etalage toonde Moesman zijn documenten, hij leende ze ook graag uit voor tentoonstellingen. Zijn verzamelingen waren zo omvangrijk dat er vaak geen materiaal van anderen nodig was. Een voorbeeld is een tentoonstelling bij Kunstliefde in 1915 met maar liefst 3.000 prentbriefkaarten van Utrecht, allemaal uit eigen collectie.⁷ Voor een tentoonstelling over Utrechts oude handel en industrie in november 1928 stelde Moesman niet minder dan 300 dag- en weekbladen ter beschikking, die in de loop der tijd in Utrecht waren gedrukt. Het inleidend woord bij de opening werd overigens gesproken door de voorzitter van Oud-Utrecht.⁸

Nalatenschap

Zijn vele honderden foto's vormen een belangrijk deel van de nalatenschap van Joh. A. Moesman. Het overgrote deel is terecht-

gekomen bij Het Utrechts Archief. Al in 1930 wist de toenmalige gemeentearchivaris W.C. Schuylenburg geld van de gemeente te krijgen om afdrucken te laten maken van de negatieven van Moesman. In recente jaren zijn nog ruim 400 glasnegatieven van Moesman uit de collectie van H.J. de Soeten toegevoegd, zodat het archief nu een zeer volledig beeld kan geven van Moesmans fotografische werk.⁹

Met de historische verzamelingen liep het helaas minder goed af. Evers merkte in zijn in memoriam op dat veel van het historische materiaal in Moesmans collectie ook op andere plekken bewaard werd, maar sprak de hoop uit dat het mogelijk zou zijn 'een deel zijner verzameling ter aanvulling te verwerven en daardoor ten bate van het Lokaal-historisch onderzoek te behouden.' En het *Utrechtsch Nieuwsblad* schreef bij Moesmans dood: 'In den loop van zijn leven, hij is 77 jaar oud geworden, heeft de thans overledene een collectie curiosa bijeen gebracht, die zeer bijzonder, zoo niet uniek is. Het is te hopen, dat deze collectie in stand blijft.' Even leek het erop dat deze wens althans deels in vervulling ging, want een groot deel van de verzameling kwam in handen van een andere verzamelaar van Utrechtiana, de eedergenoemde H.J. de Soeten. De Paul Kruger-collectie ging naar Zuid-Afrika, de collectie prenten naar een onbekende particulier.¹⁰ Ander materiaal bleef in het bezit van zoon Joop Moesman. Voor zover bekend belandde in die jaren niets bij het gemeentearchief of bij andere openbare collecties. Intussen is het meeste materiaal verspreid geraakt en weten we niet meer goed waaruit die legendarische verzameling nu eigenlijk bestond.

▲ Door Joh. A. Moesman gemaakte menukaart bij het afscheid van burgemeester Fockema Andreae, 1933. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

▼ Joh. A. Moesman, Gezicht op de pui van de Nederlandsche Schoenen Compagnie, Voorstraat 5, circa 1900-1910. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

< Interieur woning Moesman met verzamelmappen, circa 1930. COLLECTIE HAN RUYTERS / GROETEN UIT

✓ Interieur werkplaats Moesman met verzamelmappen, circa 1930. COLLECTIE HAN RUYTERS / GROETEN UIT

Het in memoriam van 11 januari 1937 in het *Utrechtsch Nieuwsblad* doet vermoeden dat de verzamelaar tijdens zijn leven materiaal aan anderen schonk: 'Dankbaar zal de heer Moesman immer door het Utr. Studenten-corps herdacht worden. Het corpmuseum heeft veel medewerking van hem verkregen [...]. Zou dat betekenen dat Moesman dit museum door hem verzamelde historische stukken heeft geschonken? Wat verder bewaard bleef, is zijn verzameling prentbriefkaarten over het koningshuis en een dikke map met honderden drukwerken die Moesman gebruikte als voorbeelden voor potentiële opdrachtgevers.¹¹ Het gaat bijvoorbeeld om feestlieders voor een huwelijksvoltrekking, menu's voor feestelijke diners en teksten voor sketches, allemaal met de karakteristieke typografie van Moesmans hand en veelal rijk geïllustreerd. Afgaande op dit materiaal moeten er op zolders en kelders in Utrechtse woningen nog tal van drukwerkjes van Moesman te vinden zijn. Dat Joh. A. Moesman een verzamelaar was van het soort dat niet stopt wanneer de kasten vol zijn, blijkt uit enkele foto's van zijn woning annex werkplaats en winkel, waarschijnlijk uit de jaren dertig.¹² Evers verwonderde zich erover: 'Tot aan den zolder bijna staan overal in zijn huis de bundels opgestapeld, de boeken gerijd en de voorwerpen in kasten opgesteld of aan de wanden gehangen.'

Noten

- 1 Roman Koot, 'Johannes Anthonius Moesman (1859-1937). Chroniqueur van Utrecht rond 1900', in: Anna Cecilia Koldewey en Jos Koldewey (red.), *De verbeelders verbeeld[t]. Boekillustratie en beeldende kunst* (Nijmegen 2017) p. 112-118.
- 2 Zie bijvoorbeeld: R. Koot, 'Utrechts menukaarten', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2017) p. 80-81 en diverse voorbeelden in de beeldbank van HUA.
- 3 'De heer Moesman overleden', *Utrechtsch Nieuwsblad*, 11 januari 1937.
- 4 E. [G.A. Evers], 'Johannes Anthonius Moesman † 1859-1937', *Maandblad Oud-Utrecht* 12-1 (25 januari 1937) p. 1-2.
- 5 'Joh. A. Moesman', *Utrechtsch Nieuwsblad*, 27 december 1929.
- 6 *Het Vaderland*, 12 juni 1906.
- 7 Advertentie in *Het Centrum*, 4 september 1915.
- 8 'Utrecht's oude handel en industrie', *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 11 november 1928.
- 9 Alle foto's zijn digitaal beschikbaar in de beeldbank van Het Utrechts Archief.
- 10 Daantje [H.J. de Soeten], 'Moesman, de verzamelaar', *Utrechtsch Nieuwsblad* 11 oktober 1955. Zie ook: Han Ruyters, 'Collectie De Soeten verliest laatste schatbewaarder', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 94-2 (april 2021) p. 24-27.
- 11 Collectie Han Ruyters, prentbriefkaartenwinkel Groeten uit, Utrecht.
- 12 Idem.

FOTO ANDRÉ RUSCHER

Bram van der Wees, stadsuitgever en (geen) klokkenluider

Een man met groot enthousiasme voor de stad Utrecht, dat is Bram van der Wees (1953). Hij gaf daar vorm aan met zijn uitgeverij De Plantage, in 2018 nog met de uitgave van het monumentale lustrumboek over studentenvereniging Veritas. De start van deze Utrechtse stadsuitgeverij lag in het jaar 1988, kort na zijn terugkeer naar de stad van zijn studentenjaren. In ruim dertig jaar verzorgde hij, naast zijn eigenlijke werk, 66 publicaties over Utrecht. Het eerste boek over de wijk Witte-vrouwen legde met een oplage van 3.000 exemplaren een goede financiële basis voor de uitgeverij. De Plantage is volgens Van der Wees ook de bron van veel bezigheden die daarna kwamen. Zoals de activiteitencommissie van Oud-Utrecht, waar hij tien jaar lang het historisch café organiseerde. En ook zijn betrokkenheid bij het Utrechts Klokkenluidersgilde. 'Ik luid zelf geen klokken, ik ben de penningmeester. Dat is een heel dankbare taak, want niemand wil dat doen.' Hij bewondert het enthousiasme en de deskundigheid van de klokkenluiders. Het gilde ontstond in 1979, toen een groep enthousiastelingen vreesde dat de Domklokken niet meer handmatig geluid zouden worden. Vandaag de dag heeft de vereniging zo'n 850 leden, onder wie 88 klokkenluiders en 10 jeugdluiders. Een van Brams hoogtepunten was de aankoop van een monumentale klok op

een veiling in 2022. Deze luidklok, in 1537 gegoten door de Utrechtse gieter Jan Tolhuys, zal een plek krijgen in de vieringtoren van de Geertekerkerk. 'We zeiden: als wij hem niet kopen, dan gaat hij naar een rijke Amerikaan of iemand die hem ondersteboven in de tuin zet omdat dat zo leuk staat.' Behalve penningmeester is Van der Wees ook hoofdredacteur van het klokkenluidersblad *Luid & Duidelijk*. Het nieuwe concept daarvoor kwam uit zijn koker, 'dat krijg je als je uitgever bent.' Hij verbreedde de focus van het blad van klokken naar kerktorens en mensen. 'Er staat nu meestal een klokkenluider op de voorkant, met een touw onder een klok.'

Plezantere stad

Van der Wees kwam in 1971 naar Utrecht om te studeren. Dat was geen groot succes; het studentenleven bij Veritas daarentegen wel. Daaraan heeft hij mooie herinneringen en dierbare vriendschappen overgehouden. Al snel ging hij werken bij boekhandel Dekker & Van de Vegt aan de Oudegracht. Er volgden meer boekhandels en uitgeverijen en ten slotte een eigen medische uitgeverij, die hij op zijn vijftigste verkocht. Daarna kon hij zich aan zijn vele Utrechtse liefhebberijen wijden, waaronder herensociëteit De Constructieve en het Nederlands Genootschap van Sint Jacob. Sinds 1992 is hij lid van De Constructieve die met allerhande initiatieven van Utrecht

een 'plezantere stad' wil maken, zoals het op de website heet. Eens in de maand is er een lezing die vaak met de stad te maken heeft. En men probeert regelmatig iets 'constructiefs' voor de stad te doen, zoals de muzikentent op het Lepelenburg en de tegeltableaus op historische plekken in de stad. Na een lange wandeling van Utrecht naar Santiago de Compostella kwam Van der Wees terecht bij het Nederlands Genootschap van Sint Jacob. Deze vereniging van ervaren en aanstaande pelgrims zetelt in een zijkapel van de Janskerk. Vijftien jaar lang heeft Van der Wees zich daar intensief beziggehouden met het informatiecentrum, regionale activiteiten, het pelgrimskoor en het tijdschrift *De Jacobsstaf*. Nu hij dit jaar een punt zet achter zijn rol in het bestuur van het Klokkenluidersgilde, rijst de vraag op welk nieuw karwei hij zich zal storten. Daar heeft hij nog geen idee van, maar wat Bram van der Wees wel zeker weet is dat hij de stad Utrecht nooit meer wil verlaten.

Joyce Pennings

Willem Graadt van Roggen (1879-1945)

Ton H.M. van Schaik is historicus, publicist en oud-redacteur van dit tijdschrift.

De Graadt van Roggenweg is een van de bekendste straatnamen van Utrecht. Vanuit het westen voert deze weg alle soorten verkeersdeelnemers, inclusief sneltrampassagiers, naar de Jaarbeursgebouwen, het Stadskantoor en Hoog Catharijne. De weg is genoemd naar een van de grondleggers van de Jaarbeurs, Willem Graadt van Roggen. Vanaf de oprichting in 1916 tot maart 1940 was hij een gedreven secretaris-generaal van deze handelsinstelling.

De handel was niet de enige markt waarop hij thuis was. Graadt van Roggen was weinig succesvol begonnen als romancier en dichter in de stijl van de Tachtigers. Zijn autobiografische roman *Tuberculeus* (1904) werd weggehoond, en zijn 'oogst van verzen' onder de titel *Amata* (1921) noemde Hendrik Marsman 'overbodig en pueriel', al nam Gerrit Komrij er veel later een gedicht uit op in een van zijn fameuze verzamelbundels. Beter slaagde Graadt van Roggen als journalist en hoofdredacteur van het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, de deftige en liberale 'krant van Bosch', zo genoemd naar de uitgever. In die functie leerde Graadt van Roggen de stad en het bedrijfsleven goed kennen en raakte hij betrokken bij de Jaarbeursplannen, waarvan hij een overtuigd voorvechter werd.

Als gemeenteraadslid voor de Liberale Staatspartij vanaf 1923 maakte Graadt van Roggen deel uit van de bedrijvencommissie en ijverde hij voor de verplaatsing van de veemarkt van het Vredenburg en de varkenmarkt van Wijk C naar de Croeselaan. Er moest een einde komen aan het hinderlijke veedrijven door de stad en in plaats daarvan zouden op het Vredenburg nieuwe Jaarbeursgebouwen verrijzen en moderne warenhuizen. Naast Mercurius, de god van de handel, diende Graadt van Roggen ook Kleio, de muze van de geschiedenis. Behalve voor de modernisering van de stad had hij namelijk ook belangstelling voor haar historie. Vanaf het eerste uur was hij penningmeester van de vereniging Oud-Utrecht, die in 1923 op initiatief van burgemeester Fockema Andreae was opgericht. Graadt van Roggen zette zijn publicitaire talent in door bekendheid aan de vereniging te geven in de stedelijke pers. Zo schreef hij: 'Als de gewone burger van thans meer en beter de geschiedenis kende van zijn stad, dan zou hij ook anders staan tegenover het heden van zijn stad.' Na zeven jaar legde hij het penningmeesterschap neer, maar hij zou tot aan zijn dood - en zelfs postuum - blijven bijdragen aan het *Jaarboekje*. Daar vond hij zijn plek als geschiedschrijver en literair bevlogen auteur.

Jaarmarkten en kermissen

In 1932 begon zijn reeks bijdragen met een uitvoerige studie over 'Het Vredenburg in den loop der tijden', het beste overzicht voordat stadsarcheoloog Tarq Hoekstra (1939-2020) de geschiedenis van die plek tot zijn levenswerk maakte. Graadt van Roggen beschrijft het gasthuis en het klooster van de Johanneters op het Catharijneveld, die na 1528 werden verplaatst en vervangen door de *Vredenburg*, een cynische naam voor wat achteraf een dwangburcht bleek te zijn. Graadt van Roggen schrijft Van der Monde na hoe 'een met mannelijke moed begaafde vrouw', Trijn van Leemput, het initiatief nam tot de afbraak door op 2 mei 1577 als eerste bij het gehate bolwerk te verschijnen met een houweel. En hij zou de secretaris-generaal niet zijn als hij niet ook vermeldde hoe bij de bouw van de Jaarbeursgebouwen delen van de aangetroffen kasteelfundamenten uit de weg moesten worden geruimd. Begrijpelijk voor de Jaarbeurs-man die hij was, legde Graadt van Roggen de nadruk op de marktfunctie die het Vredenburg later kreeg, vooral voor de veehandel: 'peerden, ossen, koeyen, schapen, veerssen ende diergelycke beesten'. Hij rondde zijn verhaal af met de afbraak van de Fruithal en de Handelsbeurs, gevolgd door de bouw van de drie aaneengesloten Jaarbeursgebouwen, die de westkant van het plein tot 1970 zouden afsluiten. De marktfunctie van Utrecht kwam uitgebreider aan bod in 1940, toen Graadt van Roggen 'Momentopnamen van de Utrechtse jaarmarkten' publiceerde. Zijn verhaal begint bij de Romeinen, doorloopt de middeleeuwen en eindigt aan het begin van de 17e eeuw. In de middeleeuwen werden er kermissen gehouden rond de grote kerkelijke feestdagen: Maria-Geboorte (8 september), Sint-Maarten (11 november), Pasen en Sint-Jan (24 juni). Kermis en jaarmarkt waren twee verschillende dingen: de jaarmarkten hadden een

economisch karakter, de kermissen waren van oorsprong de voortzetting op straat van de liturgische viering van de kerkwijdingsdag, de 'kerk-mis'. Postuum verscheen nog een vervolg op dit artikel, getiteld 'De Utrechtse Jaarmarkt-Kermis' (*Jaarboekje van Oud-Utrecht 1953*). Vanaf 1614, toen de Pontiaansjaarmarkt in januari en de Magdalenakermis op 22 juli samengevoegd werden, heette het evenement eerst nog een tijdlang 'jaarmarkt', maar die naam veranderde geleidelijk in 'kermis'. De namen van heiligen uit de liturgische kalender werden na de Reformatie afgevoerd, de herinnering aan de kerkwijding verdween, maar de praktijk bleef dezelfde: alle mogelijke waren werden voor boeren, burgers en buitenlui met veel bombarie uitgesteld en te koop aangeboden. De goegemeente vergaapte zich vooral aan natuurkundige en mechanische instrumenten, waarbij de grens tussen wetenschap en goochelkunst niet altijd duidelijk was. Er traden tovenaars en alchemisten op, naast serieuze natuurwetenschappers. Ernst en luim liepen door elkaar, ook bij de medische behandelingen die op de kermis werden gedemonstreerd, waarbij kwakzalvers van allerlei slag met hun potjeslatijn vrij spel hadden. Hun motto's waren 'vooruit betalen' en 'geen resultaat, geld terug'. Maar als de toegevoerde medicamenten niet of funest bleken te werken, was de jaarmarkt al voorbij en de 'dokter' gevlogen.

Stichtse sleutelroman

Naast de geschiedenis van de handel behield ook de literatuur zijn aandacht, vooral de Duitse, en liefst in verbinding met Utrecht. Zo publiceerde Graadt van Roggen een tweetal artikelen over Goethe, de ene getiteld 'Utrecht en Goethe', waarin hij begint met zijn conclusie: 'Meer dan Utrecht voor Goethe, is Goethe voor Utrecht geweest'. Veel aandacht kreeg Cornelis Willem Opzoomer, vanaf 1846

< Willem Graadt van Roggen omstreeks 1925.

F. KRAMER, HET UTRECHTS ARCHIEF

▲ Jaarbeurs-affiche met Mercurius door Henri Pieck, 1934.

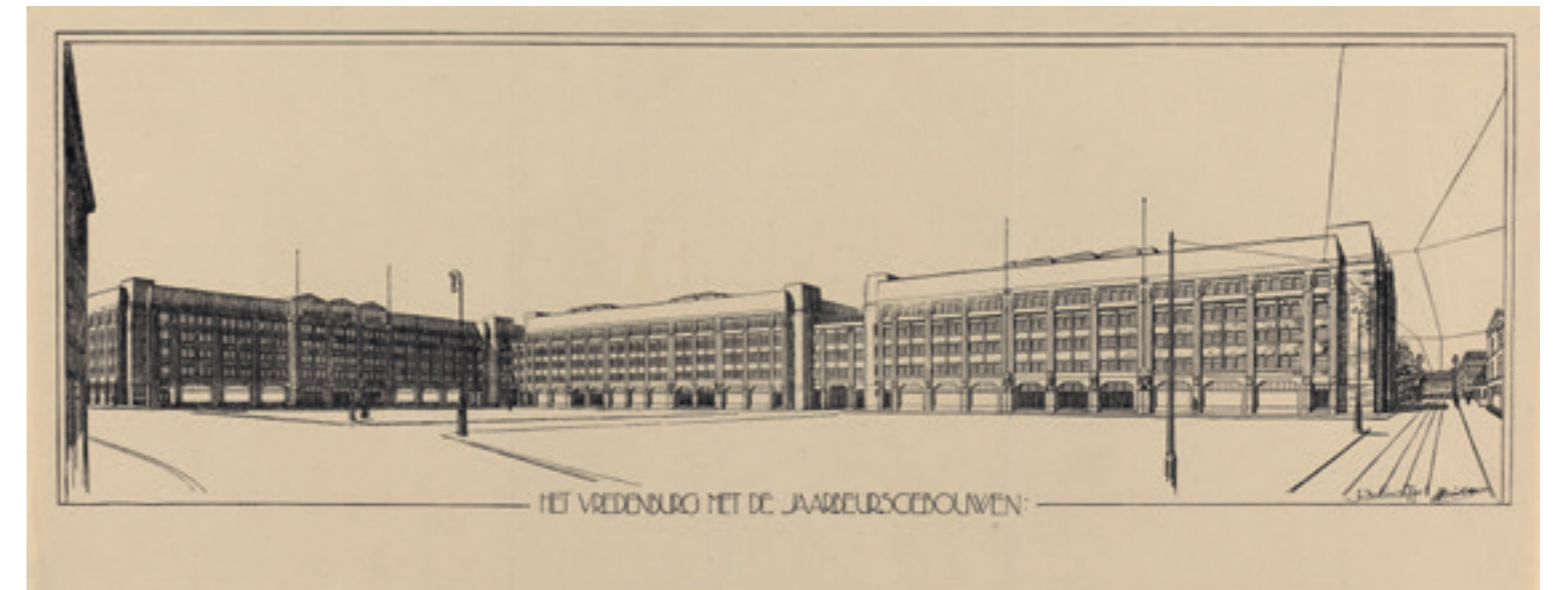
HET UTRECHTS ARCHIEF

▼ De Jaarbeursgebouwen zoals in 1918 ontworpen door Jan de Bie Leuveling Tjeenk en Michiel Brinkman. Het tweede en derde gebouw (van rechts) zijn niet zo uitgevoerd.

HET UTRECHTS ARCHIEF

Dienaar van Mercurius en Kleio

Graadt van Roggen was grondlegger en jarenlang secretaris-generaal van de Jaarbeurs. Maar zijn hart lag bij de literatuur en de lokale geschiedschrijving. Als bestuurslid van het eerste uur behoorde hij tot de oprichters van de vereniging Oud-Utrecht. Zijn vele publicaties in het Jaarboekje getuigen van een bijzondere belangstelling voor het Utrechtse marktwezen en voor de literaire banden met Duitsland.

hoogleraar in de wijsbegeerte en de ster van de Utrechtse universiteit, wiens hoofd en hart geheel waren vervuld van Goethe, van wie hij ook verzen vertaalde. In Utrecht was in 1776 ook de eerste vertaling van *Die Leiden des jungen Werthers* verschenen. Later kwam Graadt terug op zijn stelling dat Utrecht in het leven van de grote schrijver geen enkele rol had gespeeld. Goethe bleek een gedicht te hebben geschreven op de jonge Betty Strick van Linschoten, afkomstig van het gelijknamige kasteel tussen Woerden en Oudewater. De oude schrijver werd door de prille schoonheid van het meisje overvallen als door een 'laatste lentewind en zonnebrand' en overhandigde haar persoonlijk een handgeschreven exemplaar van zijn gedicht, waarna het blaadje, waarschijnlijk een bijdrage aan haar poëziealbum, jammerlijk verloren is gegaan. En dan is er de diepgaande studie van Graadt van Roggen over de eerste grote Duitse roman *Die Adriatische Rosamund* (1645) van Philipp von Zesen. Daarin draait alles om het zielenleven van twee jonge mensen van adellijke komaf, wier liefde uiteindelijk strandt op hun verschillende kerkelijke gezindheid. Het boek blijkt een sleutelroman te zijn over gebeurtenissen die Von Zesen zelf in het Utrechtse waren overkomen. Graadt van Roggen transpo-

neert personen en gebeurtenissen naar Utrecht en toont aan hoe autobiografisch de roman eigenlijk is. Hij laat zien wie de werkelijke hoofdpersonen zijn: naast de lutherse Von Zesen, die vele voetstappen in Utrecht had liggen, is daar de katholieke Beatrix de Wael van Vronesteyn (1617-1653). Hun ontluikende liefde strandt op de eis van Beatrix' vader dat de kinderen uit een eventueel huwelijk katholiek zouden worden opgevoed. Daar kon Von Zesen, zoon van een lutherse predikant, onmogelijk mee instemmen. Nadat hun relatie is verbroken, vertelt de ongelukkige minnaar het verhaal zoals het zich heeft afgespeeld, maar dan onder gefingeerde personen- en plaatsnamen. In 1943 publiceerde Graadt van Roggen de reconstructie van deze 'Stichtse sleutelroman' in het *Jaarboekje* van Oud-Utrecht en aan het eind van datzelfde jaar nog eens in een boek dat bij Bruna werd uitgegeven. Het is het enige boekwerk dat Graadt van Roggen heeft gepubliceerd, opnieuw het resultaat van grondig historisch onderzoek. Willem Graadt van Roggen overleed op 18 april 1945 in zijn woonplaats De Bilt. De toenmalige voorzitter van Oud-Utrecht, Atze Nicola Lourens Otten (1880-1962), behoorde tot het zeer kleine gezelschap dat, enkele weken voor de bevrijding van Nederland, zijn begrafenis bijwoonde.

- ▲ Kermis met kraampjes op het Vredenburg door Jan de Beijer, circa 1760. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ▼ Beatrix de Wael van Vronesteyn, model voor *Die Adriatische Rosamund* van Philipp von Zesen? Mogelijk portret door Jan van Loenen, 17e eeuw. [PRIVÉCOLLECTIE / WIKIMEDIA COMMONS](#)

Literatuur

- Artikelen van Willem Graadt van Roggen verschenen in *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1932, 1934, 1938, 1940, 1943 en (postuum) 1951 en 1953.
- H. Buijter, 'Willem Graadt van Roggen (1879-1945) dichter, journalist en secretaris - generaal van de Jaarbeurs' in: *Utrechtse biografieën 3* (Amsterdam/Utrecht 1996) p. 61-66.
- J.P. Fockema Andreae, 'Willem Graadt van Roggen 8 januari 1879-18 april 1945', *Jaarboekje van Oud-Utrecht 1945 en 1946* (Utrecht 1947) p. 27-34.

Ton van Schaik, kritisch katholiek kerkhistoricus

FOTO: ANDE KUSCHER

Antonius Hendrikus Maria van Schaik werd in 1941 geboren aan de Groenedijk, een oude Romeinse weg tussen het huidige Parkwijk en Langerak. Als jongetje tuurde hij vanuit het weiland achter zijn huis gefascineerd naar de Domtoren aan de horizon. Op zaterdagmiddag kreeg hij van de hoofdonderwijzer het Romeins Misaal ('Een cultuurmonument van de eerste orde') mee om op zondag te gebruiken in de kerk. 'Dat boek boeide mij haast nog meer dan de mis zelf.' Geen wonder dat hij na de middelbare school geschiedenis ging studeren in Utrecht. De stadswandelingen in het eerste jaar met Marietje van Winter, die vertelde over het kerkenkruis van Bernulphus, maakten diepe indruk. Toen Ton rond 1965 in Lombok woonde, ontmoette hij daar toevallig de geleerde en bescheiden franciscaan Pontianus Polman, die zijn kamers had bij de zusters aan de Kanaalstraat tegenover de Antoniuskerk. Polman was bezig met zijn boek *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*. In de jaren zestig en zeventig van de 20e eeuw waren er in de katholieke kerk dezelfde soort ruzies en polarisatie als in de 18e eeuw, waarvan Polman studie had gemaakt. 'Ik dacht: waar hebben we dat eerder gezien?' Zo begon Ton zich te verdiepen in de incubatie van het Utrechtse schisma van 1723, waaruit de Oud-katholieke Kerk is voortgekomen. Die kerksplitsing intrigeerde hem vooral omdat het een opstand was van de kerkelijke

middenkaders, die goeddeels aan de 'gewone gelovigen' voorbijging. Een theologisch twistpunt was bijvoorbeeld de verhouding tussen genade en vrije wil, maar de strijd ging ook over allerlei competentiekwesties en over streng of minder streng in de biechtstoel. 'Behalve in Rome werd de zaak ook door een groepje kaaskoppen in Utrecht en Holland op de spits gedreven en zo komt het dat er in de stad nog steeds twee aartsbisschoppen zijn, een rooms-katholieke en een oud-katholieke.' Van Schaik schreef hier zijn proefschrift over. Hoogleraar geschiedenis Hans Boogman was zijn ene promotor en kerkhistoricus Jan de Kok, een leerling van Polman, de andere. Met die laatste heeft hij nog steeds contact.

Ironisch en prikkelend

De Utrechtse kerkgeschiedenis heeft Ton niet meer losgelaten. 'Er is nu eenmaal een sterk kerkelijke lijn in de Utrechtse geschiedenis, van Willibrord tot nu toe.' Naast zijn werk in het onderwijs van Havo tot Hovo schreef hij een biografie van kardinaal Alfrink, droeg bij aan verscheidene historische publicaties, publiceerde monografieën over enkele kerken en schreef een vijftigtal (!) artikelen in *Tijdschrift Oud-Utrecht*, vaak met ironische, prikkelende en allitererende titels. Van Schaik is van 1978 tot 1993 ook redacteur geweest van (toen nog) het *Maandblad Oud-Utrecht*.

'We hebben ooit nog eens collectief ons ontslag ingediend bij het bestuur. Dat was een mooi theaterstukje.' Het bestuur wilde het blad namelijk een andere vorm geven, tegen de zin van de redactie. Veel plekken in de stad zijn Ton dierbaar. De Mariahoek staat bovenaan: 'Daar zie je de middeleeuwen en de 17e en 18e eeuw nog voor je.' Pausdam is nog zo'n favoriete plek, met het monumentale huis van Adrianus VI. 'Paus Adriaan heeft mij altijd geboeid als figuur op de grens van twee tijdperken. Mijn kijk op hem is in hoofdzaak die van Pontianus Polman die hem in 1959, op het vijfde eeuwfeest van zijn geboorte, heeft herdacht in zijn grafkerk, de S. Maria del'Anima in Rome.' Tot Tons geliefde plekken hoort ook de vlak bij zijn huis gelegen buitenplaats van de excentrieke katholiek Everard Meijster, dat zijn naam aan de wijk Oog in Al heeft gegeven. Als we het gesprek afronden heeft Ton nog twee suggesties voor nieuwe artikelen. Die zullen we in de komende redactievergadering bespreken.

Elisabeth de Ligt

Ina Boudier-Bakker (1875-1966)

Driemaal Domstad, oud en nieuw

Ze werd oud, schrijfster Ina Boudier-Bakker, maar liefst 91 jaar. Het grootste deel van haar lange leven woonde ze in Utrecht, een halve eeuw in totaal, verspreid over drie perioden en evenzovele huizen. Geboren in Amsterdam bleef ze haar hele leven verknocht aan de hoofdstad, maar ze hield ook intens van Utrecht. In haar werk heeft de Domstad niet veel sporen nagelaten, maar enkele keren liet zij zich uit over 'Utrechts verleden en heden beide'.

Gé Vaartjes was docent Nederlands aan een gymnasium en schreef biografieën van Herman de Man, Top Naeff en Godfried Bomans (in voorbereiding). Ook is hij literatuurrecensent bij *De Volkskrant*.

Ina Bakker studeerde heel kort Nederlands en was ook maar kort onderwijzeres. Haar passie lag bij het schrijven van verhalen, waarmee ze al in haar kindertijd begonnen was. In 1902 trouwde ze met de Zeeuw Henri Boudier, ambtenaar bij de post. Zijn functie bracht met zich mee dat hij geregeld een nieuwe standplaats kreeg, wat voor hem en zijn echtgenote verhuizen betekende. Hun eerste twee huwelijksjaren woonden

ze in Amsterdam, maar de benoeming van Boudier bij de inspectie spoorwegpostkantoren voerde hen in 1905 naar Utrecht, waar ze een woning vonden op de Tolsteegsingel (destijds nummer 29, tegenwoordig 32). Een groot huis, waar ook Ina's moeder en haar blinde grootmoeder konden wonen. Utrecht was toen nog 'een stille stad tussen de oude bolwerken', schreef Ina later aan een vriendin, 'waar op marktdagen de koeien gemoedelijk over de stoepen liepen en de schaapherder iedere ochtend zijn schapen langs onze singel naar buiten dreef.' Er liep toen één paardentram over de Oudegracht naar het Domplein. Utrecht was een provinciestad.

Gevestigd schrijfster

In haar nieuwe woning met tuin - voor Ina, die altijd op etages gewoond had, iets geweldigs - schreef zij haar roman *Armoede*, waarmee ze in 1909 haar naam als schrijfster vestigde. Ze had al diverse romans en verhalenbundels gepubliceerd, maar *Armoede* was haar doorbraak. Het gaat in dit boek niet om materiële, maar geestelijke armoede. Mensen zijn niet in staat elkaar wezenlijk te begrijpen en blijven in essentie vreemden voor elkaar. 'Eenzaam blijft ten slotte ieder naast degene die hem 't liefst is', schreef ze in *Armoede*. Deze opvatting is een belangrijk thema in haar hele werk, dat een pessimistische ondertoon heeft. Ina Boudier-Bakker had een vaste uitgever, P.N. van Kampen in Amsterdam, maar toen de Utrechtse uitgever Bruna zijn stadgenote om werk vroeg, leverde zij hem de verhalenbundel *Zorgen*, in 1907. Ze had overigens al eerder contact met Bruna gehad. Die had twee verhalen van haar uitgegeven in zijn serie 'Voor den coupé', treinlectuur die op de stations voor tien cent werd verkocht: *Oom Sams misrekening* in 1899 en een jaar later *Van Amsterdam naar Londen*.

< Ina Boudier-Bakker in haar werkkamer aan de Oudegracht, 1929. **F. KRAMER, HET UTRECHTS ARCHIEF**

> Afscheidsspeech van Henri Boudier als directeur het postkantoor Neude, 1941. Links zijn afscheidscadeau, een portret door Lizzy Ansingh. Na de dood van Ina Boudier-Bakker is dit schilderij volgens haar wens vernietigd. **A.PH. DE KEIJZER, COLLECTIE GÉ VAARTJES**

✓ Tolsteegsingel 32, waar Boudier-Bakker van 1905 tot 1913 woonde. **FOTO ARJAN DEN BOER**

✓ Nieuwegracht 46, woning van het echtpaar Boudier in de jaren 1923-1927. **FOTO ARJAN DEN BOER**

In 1913 kwam er een einde aan de eerste Utrechtse periode van Ina Boudier-Bakker, toen haar man benoemd werd tot directeur van het bijpostkantoor in Aerdenhout. Daar woonden ze voor het eerst alleen in een huis - in 1913 was Ina's grootmoeder op de Tolsteegsingel overleden, haar moeder verhuisde dat jaar naar Haarlem, en later naar de Hugo de Grootstraat in Utrecht, waar zij in 1924 zou overlijden.

Ina Boudier-Bakker was een vrouw die zich moeilijk kon losmaken van wat vertrouwd was en in dat opzicht was de functie van haar man een handicap. Na vier jaren in Aerdenhout verkaste het echtpaar naar Vianen, waar Boudier directeur van het postkantoor werd. Ze zouden vijf jaar met grote tegenzin in het destijds bekrompen stadje wonen, een periode die Ina later verwerkte in haar novelle *De straat* (1924), haar meesterwerk. Na een jaar Bussum keerden de Boudiers in 1923 terug naar Utrecht, waar Boudier directeur van het nieuwe hoofdkantoor aan de Neude geworden was.

Ze namen hun intrek in het huis Nieuwegracht 46, dat ze na veel zoeken - er heerste woningnood - hadden kunnen vinden. Voor het eerst na jaren woonden ze niet in een dienstwoning en Ina vond het aanvankelijk vreemd dat ze als ze zat te schrijven niet meer het vertrouwde geluid van post stempelen hoorde. Ze was meteen verrukt van het huis, dat precies voldeed aan haar smaak: geen overzichtelijke zakelijke architectuur, maar ietwat 'rommelig' gebouwd, met veel portaaltes en kamers. Ze hield van oude huizen.

Utrecht Oud en Nieuw

Aan de Nieuwegracht begon Ina Boudier-Bakker aan wat haar bekendste boek zou worden: *De klopp op de deur*, een familieroman die drie generaties beslaat, van 1858 tot het begin van de jaren twintig. De roman speelt in Amsterdam, maar ook Utrecht heeft er een - bescheiden - plaats in. De schoonouders en schoonzusters van hoofdpersoon Annëtje Goldeweyn wonen er, in een breed laag huis op een gracht, waarvoor Ina haar eigen woning als model gebruikte.

Het Amsterdamse stadskind Annëtje voelt zich niet thuis bij haar afstanelijke schoonfamilie in dat onoverzichtelijke huis, waarin zij verdwaalt. Ook de Maliebaan vindt ze 'naar, wat was daar voor moois aan te zien, en Utrecht was helemaal een nare stad'. Dat gold voor Annëtje, maar niet voor Ina, die van Utrecht was gaan houden. Haar liefde voor Utrecht zou ze later belijden in haar stuk 'Utrecht - Oud en Nieuw', dat zij schreef voor *Burgerrecht is burgerplicht*, een boekje dat het Utrechtse gemeentebestuur aan jonge kiesgerechtigden uitreikte ter gelegenheid van 'Burgerdag 1950'.

Het oude stadscentrum deed ooit niet onder voor dat van Gent en Brugge, schreef zij, maar 'jammerlijk blind en onwetend' was men in vroeger eeuwen met die schoonheid omgesprongen. Gelukkig waren bijvoorbeeld de Oude- en Nieuwegracht en de Drift niet aangeraakt door de 'schennende hand'. Ina kon toen niet vermoeden dat zo'n twintig jaar later die schennende hand bruto zou omgaan met veel stadsschoon in de omgeving van het station, om Hoog Catharijne te kunnen laten verrijzen. Ina Boudier-Bakker zag Utrecht als een stad die in twee delen uiteenviel: oud en

nieuw. Dat was door het 'gretig opslokkende monster Verkeer' met de meeste steden het geval, maar in Utrecht tekende het verschil zich toch wel zeer scherp af. Daar persten en wrongen zich 'huizenhoge en meterslange vrachtauto's [...] door straten en straatjes, die feitelijk alleen zich eigenen voor kalm voetgangersverkeer'. Maar nuchter relativerend stelde zij: 'De tijden komen en keren - opgang en nedergang wisselen. Maar wat Utrecht eenmaal was, en werd, dat lag toch besloten in hart en zin, in geest en wil en moed van zijn burgers. Wat zij opbouwden, wat zij afbraken, wat zij helderziend vastgrepen, wat zij in tijdelijke verblindheid zich lieten ontgaan - wat blééf tenslotte - dat was wat reeds heden, verleden en toekomst in zich borg. [...] Dat is al, wat eenmaal de helderste, zuiverste geesten bouwden, en thans wéér bouwen zullen uit Utrechts verleden en heden beide. Datgene wat wordt *de komende wereld*.' In 1924 was Ina Boudier-Bakker lid geworden van Oud-Utrecht en dat bleef ze tot haar dood. Slechts één keer publiceerde ze in het maandblad van de

vereniging, in 1931. Daarin citeerde ze uit het *Utrechtsch Dagblad* van 8 maart 1867 over de kwaliteit van het water van de stadspomp op het Vreeburg en gaf daar een eenregelig commentaar op - een bijdrage van geen betekenis. Waarschijnlijk was haar oog op het berichtje gevallen in de periode waarin ze *De klopp op de deur* schreef; ze raadpleegde toen oude kranten voor informatie over de jaren waarin haar roman speelt. Ina Boudier-Bakker onderhield vriendschappelijke banden met enkele bekende Utrechtse, zoals de musicus Hugo Nolthenius en diens vrouw Bertha, de componiste en zangpedagoge Catharina van Rennes en de neerlandica en volkskundige Catharina van de Graft. Na de oorlog had ze ook geregeld contact met schrijfster Clare Lennart.

Kortstondige verbanning

Met de benoeming van Henri Boudier tot postdirecteur in Groningen kwam er in 1927 een einde aan het aangename wonen aan de Nieuwegracht. Ina ervoer de verhuizing

➤ Tuin van Oudegracht 333. Het tuinontwerp van Ina Boudier-Bakker is zoveel mogelijk bewaard en hersteld. Te bezoeken tijdens Open Tuinendag Utrecht op zaterdag 1 juli 2023.

ANNE HAMERS / OPEN TUINENDAG UTRECHT

✓ Ina Boudier-Bakker in de salon van Oudegracht 333. De boeken rechts liggen op een lezenaar van koning Lodewijk Napoleon, die de universiteitsbibliotheek na haar dood kreeg.

J. VAN EIJK, COLLECTIE GÉ VAARTJES

↘ Ina Boudier-Bakker rond haar 85e verjaardag, april 1960.

HERBERT BEHRENS, NATIONAAL ARCHIEF

naar het noorden als een verbanning, een 'trekken naar de vereenzaming'. Al haar sociale contacten bevonden zich in het westen en midden van het land en treureizen waren in die tijd nog omslachtig. Toen Boudier een jaar later alwéér een nieuwe functie kreeg, jubelde Ina: terug naar Utrecht, waar hij inspecteur werd! In september 1928 kochten de Boudiers Oudegracht 333, waarnaartoe zij nog diezelfde maand verhuisden.

Ze waren blij met het statige grachtenpand, dat ooit 'De Hollandsche Daalder' heette, maar Ina vond het jammer dat ze niet meer op de Nieuwegracht woonden - die vond ze veel mooier dan de oude. Ze wandelde met haar man nog eens naar haar voormalige woning, waar ze 'als een bedelkind' voor stond en 'een vinnig oud heertje' achter het raam zag zitten. Ze zou het blijven betreuren dat het ene Groningse jaar haar uit dit sfeervolle huis verdreven had.

Niettemin voelde ze zich snel thuis op Oudegracht 333, 'een gezellig oud huis met lieve tuin'. Beneden bevonden zich drie kamers achter elkaar: een salon aan de voorzijde, daarachter een kamer zonder ramen die de Boudiers 'de spelonk' noemden, en aan de achterkant een royale tuinkamer, waar het echtpaar at en waar Ina doorgaans haar vrienden en collega's ontving. De relatief smalle kamer boven de voordeur op de eerste etage werd Ina's werkkamer, waar ze zich omringde door meubels en voorwerpen uit haar familie waaraan ze bijzonder gehecht was. 'Dingen met een gezicht', noemde ze die objecten die een verhaal of een herinnering in zich droegen. Haar man, een estheet, kwam niet graag in het rommelig ingerichte vertrek van zijn vrouw - de rest van het huis was door hem stijlvol met antiek en kunst ingericht. De laatste intensieve etappe van haar werk aan *De klopp op de deur* vond plaats op Oudegracht 333. De roman verscheen in 1930 en was meteen een groot succes - in korte tijd volgde de ene herdruk na de andere. Het werd een *bestseller* en voor velen hét boek van Ina Boudier-Bakker. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog verscheen haar roman *Aan de grote weg* (1939). De titel slaat

op een nieuwe grote weg die van Utrecht naar het oosten loopt en een dorp links laat liggen en zo isoleert. Pensions en hotels daar worden minder bezocht en raken in verval. Hoofdpersoon Corrie Sondaal heeft de vurige wens om aan die nieuwe grote weg een hotel te gaan leiden. Voor het zover is, werkt ze een tijd als winkeljuffrouw aan het Janskerkhof, later gaat ze in de leer in een aanzienlijk hotel aan het Vreeburg. Het zijn enkele splinters 'Utrecht' in deze roman - de stad heeft in Ina Boudiers verdere werk weinig sporen nagelaten.

Oorlog en laatste jaren

Omdat zij weigerde zich aan te melden voor de Kultuurkamer, kon Boudier-Bakker in de jaren 1940-1945 niet publiceren. Niettemin schreef ze door: ze hield in die jaren een oorlogsdagboek bij, waarin ze ook veel van wat er in Utrecht gebeurde vastlegde, en ze schreef verzetsverzen. De Boudiers hadden joodse burens, de familie Herschel op Oudegracht 335, die in 1942 werden gedeporteerd. Na de oorlog schreef Ina het verhaal 'Uitvaart', waarin zij een kleinkind van de bewoners langs het huis van haar grootouders laat lopen, niets herkenkend. 'Enig overgeblevene uit de moord. Phily.' In oktober 1941, nadat de leiding van de posterijen vervangen was door NSB'ers, nam Henri Boudier ontslag met een groots afscheidsfeest. Ruim tien jaar heeft hij van zijn pensioen kunnen genieten; in 1952 stierf hij aan een hartaanval. Niet lang daarna werd bij zijn vrouw kanker geconstateerd.

De artsen gaven haar niet heel lang meer, maar zij leefde nog veertien jaar en zou nog enkele romans publiceren die goed door de critici ontvangen werden, zoals in 1955 *Kleine kruisvaart* en in 1957 *Finale*. In de late middag van Tweede Kerstdag 1966 stierf Ina Boudier-Bakker in haar geliefde tuinkamer, waar zij al enige tijd het bed had moeten houden. Ze werd opgebaard in 'de spelonk' en op 30 december in stilte op 'Den en Rust' in Bilthoven begraven.

Op Oudegracht 333 bleef nog vele jaren de naam 'Boudier' in sierletters geschilderd op de groene voordeur staan. Als het huis na het overlijden van Ina Boudier-Bakker intact gebleven zou zijn, had Utrecht niet alleen een mooi schrijvershuis als cultureel erfgoed kunnen tonen, maar ook een museaal ingericht herenhuis. Maar de kinderloze schrijfster zelf had het anders beschikt. Met grote zorgvuldigheid had zij voor haar dierbare 'dingen met een gezicht' goede bestemmingen gekozen. Haar testament werd echter door enkele erfgenamen aangevochten en haar inboedel raakte verspreid over alle windstreken. In de jaren zeventig van de vorige eeuw had de gemeente Vianen nog het plan om in het woonhuis van de Boudiers boven het voormalige postkantoor een Ina Boudier-Bakkermuseum in te richten. Daartoe ontving de gemeente schenkingen van meubels en objecten en werd ook een en ander uit Ina's nalatenschap aangekocht. Helaas zijn de plannen niet verwezenlijkt en staan de voormalige bezittingen van de Boudiers zo goed als vergeten in de opslag. Ze hebben hun gezicht bijna verloren.

Bronnen en literatuur

- Het citaat over het oude Utrecht is afkomstig uit Hans Edinga, *Tien huizen, duizend levens. Het leven van Ina Boudier-Bakker* (Amsterdam 1969).
- Verder geraadpleegd: Gé Vaartjes, 'Ina Boudier-Bakker' in: *Kritisch Lexicon van de Nederlandstalige Literatuur na 1945* (Alphen aan den Rijn, 1980 e.v.).
- Alle andere citaten, buiten dat uit *Burgerrecht is burgerplicht*, zijn afkomstig uit brieven van Ina Boudier-Bakker aan haar vriendin Cor van Beverwijk-Scheltema Beduin (collectie Gé Vaartjes).

Tolien Wilmer, liefhebber van historisch groen

Tolien Wilmer (1948) was jarenlang conservator van de afdeling beeldmateriaal van Het Utrechts Archief. Daar beheerde ze de uitgebreide collectie historische tekeningen, prenten en topografische kaarten. Zo ontwikkelde zij haar belangstelling voor historische afbeeldingen die laten zien hoe Utrecht er vroeger uitzag, informatie die zij graag bij een groot publiek bekend wil maken. Haar uitgebreide kennis van de stad vond zijn weerslag in het standaardwerk *De getekende stad*, dat in twee delen werd uitgebracht (2005 en 2016). Dit jaar verschijnt een geheel herziene uitgave van het eerste deel over de periode 1550-1900. Al jong interesseerde Tolien zich voor kastelen, buitenplaatsen en tuinen. Haar enthousiasme voor historische gebouwen kreeg ze van huis uit mee: haar vader was bouwkundige en haar moeder had ook veel interesse op cultuurhistorisch en genealogisch vlak. Tolien studeerde kunstgeschiedenis in Leiden, met bouwkunde als hoofdrichting. In eerste instantie vatte ze het plan op om haar doctoraalscriptie te schrijven over kasteel Heemstede bij Houten, in vroeger eeuwen beroemd om zijn prachtige tuinaanleg. Uiteindelijk zou ze kiezen voor kasteel Keppel. In de loop der jaren kreeg Toliens liefde voor historische tuinen steeds meer vorm. Zo droeg zij bij aan het boek *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (1995) en hield ze in 1998 de Van der Monde-lezing *Historisch*

groen. Tuinen en parken in de stad Utrecht. Deze lezing werd in bewerkte vorm uitgegeven binnen de Historische Reeks Utrecht. Ook werkte ze mee aan het themanummer 'De groene stad' van *Tijdschrift Oud-Utrecht* in 2021.

Open Tuinendag

Hoe belangwekkend de geschiedenis van tuinen ook kan zijn, voor Tolien gaat het om meer dan alleen de historie. Een tuin is vooral een plek waar je rust kan vinden, welbehagen. Je hoort er vogelgekwetter maar ook de stilte, je kan er uitrusten en je ziet er het werk dat nog verzet moet worden. Een tuin is een levend organisme, dat ons ieder jaargetijde een ander gezicht toont. 'En een tuin zet vaak het ritme van een huis voort, het vormt er een verlenging van, met "groene" kamers die zich als het ware uitstrekken in de openlucht.' Enige bescherming kunnen tuinen overigens wel gebruiken. Het zijn onderdelen van onze leefomgeving die vaak als eerste sneuvelen bij nieuwe ontwikkelingen. In 2011 was Tolien medeoprichter van de Open Tuinendag Utrecht, waarvan zij nog steeds bestuurslid is. Op deze jaarlijkse dag kunnen bezoekers een kijkje nemen in verschillende privétuinen binnen de singels, die anders niet toegankelijk zijn. De Utrechtse binnenstad herbergt meer bijzondere tuinen dan men wellicht zou verwachten. Er zijn grote stadstuinen, zoals

de lommerrijke, beschaduwde tuin van Zuilenspiegel, maar ook hofjes en plaatsjes waar op een bescheiden plek met veel liefde een klein paradijsje is gecreëerd. Zelfs een verticale tuin ontbreekt niet. Bezoekers krijgen een glimp te zien van de verborgen juweeltjes die schuilgaan achter statige gevels. Voor Tolien is het belangrijk dat veel mensen kunnen genieten van het fraaie groen dat de stad rijk is. De Open Tuinendag wordt dit jaar gehouden op zaterdag 1 juli.

Beluister de Podcast Oud-Utrecht met Tolien Wilmer van juni 2021 via www.oud-utrecht.nl.

Marion van Oudheusden

Cornelia Catharina van de Graft (1874-1969)

Cornelia Catharina van de Graft, 1933. HET UTRECHTS ARCHIEF

‘Een enkele begaafde vrouw’

De beschrijving uit *Het Bureau* van J.J. Voskuil is niet bepaald flatteus: ‘Ze had een verstild, bescheiden gezicht met een knoetje samengebonden grijs haar. Haar hoofd schudde een beetje.’ Catherina van de Graft was toen 84 jaar. Dit beeld doet geen recht aan haar leven, dat vol was van publicaties, lezingen, commissies en besturen. En dat in een tijd waarin vooral mannen de dienst uitmaakten, waartussen zij haar ‘mannelijke’ stond. Van de Graft was in 1925 de eerste vrouw in het bestuur van Oud-Utrecht. Zij schreef vele artikelen in het maandblad en in het jaarboek en bleef tot haar dood verbonden met de vereniging.

Marjet Douze was adjunct-directeur bij het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (nu Atria). Zij beheert de website van het Utrechts Geveltekenfonds (UGTF).

Cornelia Catharina (Kaatje voor intimi) van de Graft werd geboren op Tholen, als middelste in een gezin met drie kinderen. Haar vader was directeur van het telegraafkantoor op Tholen, vanaf 1883 in Weesp. Kaatje was toen 9 jaar. Zij was duidelijk een zeer intelligent kind. Eind 19e eeuw gingen er maar weinig meisjes verder leren en studeren, pas vanaf 1882 werden zij toegelaten tot het gymnasium. Catharina ging rond 1886 naar het Barlaeus-gymnasium en daarna Nederlands studeren in Amsterdam, waar zij cum laude haar kandidaats haalde en in 1899 afstudeerde. Destijds was ten hoogste vier procent van de studentenpopulatie vrouw. Zij promoveerde in 1904 op het proefschrift *Middelnederlandsche historieliederden*. Pas vijf vrouwelijke promovendi waren haar voorgedaan en zij was dat jaar de enige aan de Universiteit van Amsterdam. In een lezing stelde zij dat haar vader de grote stimulator was achter haar studieuze jonge leven. Binnen het gezin Van de Graft was studeren niet vanzelfsprekend: haar broer werd boekhouder en haar jongere zus dienstbode, later verpleegster. Van de Graft verhuisde in 1900 naar Utrecht. Zij werd toen lerares aan de Gemeentelijke HBS voor Meisjes aan de Wittevrouwenkade. Ze woonde op verschillende adressen, maar streek in 1927 neer aan de Parkstraat 15, waar zij tot haar overlijden in 1969 zou blijven wonen. Het leraarschap viel haar blijkbaar zwaar. In een notitie van de schoolleiding aan de gemeente stond: ‘een groot aantal uren kunnen geven, laat haar zenuwstel niet toe’. In 1923 - nog geen 50 jaar oud - werd ze op wachtgeld gesteld. Zij bleef overigens nog wel jarenlang eindexamens afnemen. Van de Graft was naast haar werk al actief als onderzoekster en publiciste, maar kon zich vanaf dat moment helemaal op deze passie richten.

Neerlandistiek en volkskunde

Van de Graft ontwikkelde zich tot een groot Vondel-kenner door haar medewerking aan de uitgave van de verzamelde werken van Nederlands beroemdste ‘nationale’ dichter, een omvangrijk project. Dit onderwerp lag nog het dichtst bij haar oorspronkelijk vak, de neerlandistiek. Maar haar hart kwam steeds meer bij de volkskunde te liggen; ze deed veel studie naar oude volksgebruiken, vooral die van de kalenderfeesten. Dat was begonnen met een artikel over Palmpasenviering in het tijdschrift *Volkskunde* in 1904. Zij verzamelde ‘palmpaasjes’ (palmpasestokken met broodhaantjes) door oproepen te plaatsen in tijdschriften en organiseerde in 1906 een tentoonstelling bij Voor de Kunst aan de Nobelstraat in Utrecht. Daar werden meer dan 150 palmpasestokken tentoongesteld,

afkomstig uit het hele land. Blijkbaar was de verscheidenheid in vormen groot. Van de Graft schreef in 1910 een hele studie over *Palmpaasch*. In een uitgebreidere versie verwerkte zij in 1938 de vele artikelen die ze ondertussen over het onderwerp had geschreven. Voortbordurend op de broodhaantjes van de palmpasestokken publiceerde Van de Graft ook veel over brood- en bakvormen. Duivekater, oudgermaansch offerbrood, brood en koek op christelijke feestdagen, kwamen allemaal langs in haar publicaties. Ze schreef niet alleen veel, ze reisde ook stad en land af om lezingen te geven. Niet alleen in Nederland, maar ook in België en zelfs een keer in Londen. Na de Tweede Wereldoorlog schreef Van de Graft haar bekende overzichtswerk *Nederlandsche volksgebruiken bij hoogtijdagen* (1947). Omdat enkele volkskundigen vanwege hun houding in de oorlog niet meer mochten publiceren, was er ruimte voor haar ontstaan. Op hoge leeftijd was Van de Graft even de meest toonaangevende Nederlandse volkskundige. In 1949, inmiddels 75 jaar oud, trad zij toe tot de redactie van het belangrijke tijdschrift *Volkskunde*. Van de Graft verloor die positie al snel aan de veel jongere P.J. Meertens, die met zijn Volkskundebureau in Amsterdam (het latere Meertens Instituut) een centrale rol ging spelen. Haar grote verdienste was de popularisering van het vak volkskunde. Door haar vlotte pen wist zij een breed publiek te bereiken.

Actief voor Oud-Utrecht

Van de Graft was bijna vanaf het begin betrokken bij de vereniging Oud-Utrecht. In 1925, nog geen twee jaar na de oprichting, trad zij aan als tweede secretaris en bleef dat tot 1937. De secretaris, universiteitsbibliothecaris Gerrit Albertus Evers, had geklaagd dat het werk hem te veel werd. Van de Graft zou hem ondersteunen en ook de verantwoordelijkheid krijgen voor de opzet van het *Maandblad Oud-Utrecht*. Daar kwam zij overigens snel van terug. Volgens de notulen liet Van de Graft haar stem niet vaak horen in de bestuursvergaderingen. Misschien was zij vooral de notuliste? Als zij sprak, ging het meestal over geveltekens. Zij opperde het plan om huisnamen weer terug te brengen op oude panden in de stad, of pleitte voor de inventarisatie van oude gevelstenen. De vergaderingen vonden regelmatig bij haar thuis plaats. Vanaf 1935 liet zij echter steeds vaker verstek gaan en twee jaar later stelde zij zich niet meer herkiesbaar. Ze kreeg het steeds drukker met andere activiteiten. Schrijven voor het maandblad en jaarboekje van Oud-Utrecht, waarmee ze begonnen was in de allereerste edities, zou zij blijven doen tot aan haar dood. Ze schreef over een grote diversiteit onderwerpen. Natuurlijk over haar expertises Palmpasen en Vondel, maar bijvoorbeeld ook over gevelstenen in de stad. Haar inventarisatie daarvan werd in

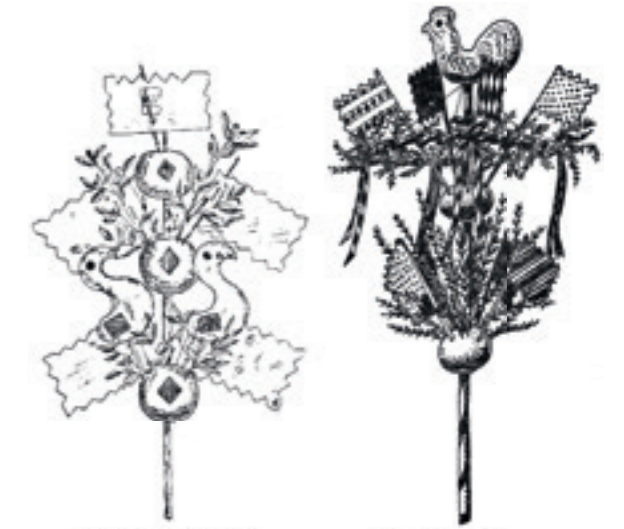
de jaren 1928-1931 als een serie gepubliceerd in het *Maandblad Oud-Utrecht*, met aanvullingen van lezers. Van de Graft had ook veel belangstelling voor Utrechtse schrijvers en dichters. Er verschenen artikelen over Nicolaas Beets - een hele serie zelfs - en ook over nu vergeten schrijvers als Adam Simons, A.S.C. Wallis (pseudoniem van Adèle Opzoomer) en Isaäk van Rennes, journalist en auteur van humoristische schetsen van het Utrechtse volksleven. Van de Graft moet een trouwe bezoeker zijn geweest van de studiezalen van het Rijks- en Gemeentearchief (toen nog aan de Drift gevestigd) om over zoveel Utrechtse onderwerpen te kunnen publiceren. Tot op hoge leeftijd bleef zij schrijven. Haar laatste artikel - over Kozakkendag - verscheen in 1968, een jaar voor haar dood op 95-jarige leeftijd. In totaal schreef zij bijna zestig artikelen voor Oud-Utrecht.

Geëmancipeerde vrouw?

In de literatuur over Catharina van de Graft wordt zij gezien als een vrouw met traditionele ideeën. Ze was goed bevriend met de schrijfster Ina Boudier-Bakker, die niet onder stoelen of banken stak dat zij de rol van de vrouw thuis bij man en kinderen zag. Zij vond dat wetenschappelijke studie niet bij de 'vrouwelijke natuur' paste; alleen 'enkele begaafde' vrouwen zouden dat kunnen met hun 'vrouwelijke hersenen'. Misschien zag Boudier-Bakker Van de Graft wel als die enkele begaafde vrouw. Van de Graft had zelf ook een beeld van wat typisch vrouwelijk en mannelijk is. Zij stelde dat volkskunde uitermate geschikt was voor vrouwelijke beoefenaars. Onderwerpen als kinderspelen, feestgebruiken, sprookjes en volksliedjes passen goed bij vrouwen, vond ze. Van de Graft was daarin een kind van haar tijd. Tegelijkertijd legde zij zich niet neer bij de beperkingen van de positie van de vrouw. Zij was betrokken bij de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht; zij staat in ieder geval op de ledenlijst van 1908, de enige die is overgeleverd. In 1933 sloot Van de Graft zich aan bij de Soroptimisten, een soort Rotary voor hoogopgeleide vrouwen. Zij werd lid van het bestuur van de Soroptimisten Utrecht - een afdeling die nota bene was opgericht door Ina Boudier-Bakker - en bleef dat tot 1940. Al snel werd zij eind- en hoofdredacteur van het blad *De Nederlandsche Soroptimist*, met haar huis als redactieadres. Het lijkt erop dat Van de Graft zich in deze kring meer bewust werd van de positie van vrouwen. In 1935 gaf zij een lezing waarin ze reflecteerde op haar eigen leven als vrouw. Zij deed dat 'ernstig, rustig en tegelijkertijd ook zo geestig', volgens *De Nederlandsche Soroptimist* (nummer 11, 1935). Zij herinnerde zich de weinige vrouwelijke studenten die er waren en welke belemmeringen deze jonge vrouwen tegenkwamen. De colleges die door hoogleraren thuis werden gegeven, waren

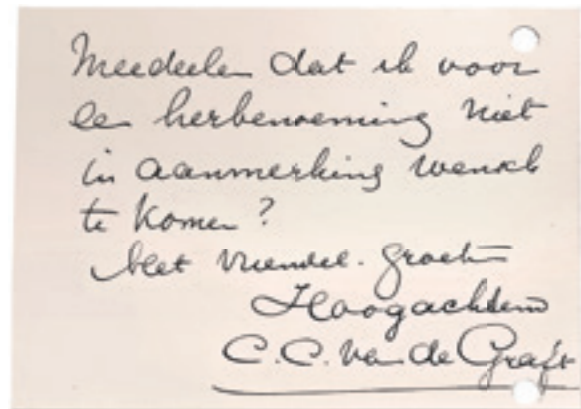

Bijke in de tentoonstelling-zaal. Rechts langs den muur staan de kleine exemplaren van Godelerland, links die van Z- en N.-Holland. In het midden op de tafel staan in staven de groote kokkelingen uit Gelderland, Overijssel en Drenthe. Op den voorgrond staat tusschen twee staven ingekleefd de reusachtige palmpaasch uit Hattum.

Utrechtse palmpaas 1906. Ook verguld! kwam als versiering voor. Utrechtse palmpaas 1906. Bij uitsnoering met behangpapier en slagjes.

- ▲ Leraressen van Gemeentelijke HBS voor Meisjes aan de Wittevrouwenkade, 1923. In het midden wellicht Van de Graft. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ▼ Briefje waarin Van der Graft haar bestuurslidmaatschap van Oud-Utrecht opzegt, 1937. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

bijvoorbeeld voor hen niet toegankelijk. En ze vond het achteraf jammer dat ze niet meer interesse had gehad voor de maandelijkse bijeenkomsten die in haar studietijd georganiseerd werden door Jeltje de Bosch Kemper, voorvechtster van vrouwenrechten. Van de Graft betreurde dit mede vanwege de gemiste kans om hoogopgeleide vrouwen te ontmoeten en vriendschappen te sluiten. De Soroptimisten voorzagen nu in die behoefte. In maatschappelijk opzicht waren zij progressief: de doelstelling was het verbeteren van de positie van vrouwen. De Soroptimisten stonden bijvoorbeeld op de bres voor het recht op beroepsarbeid door gehuwde vrouwen - dat flink op de tocht stond in die jaren - en werkten daarbij samen met meer activistische vrouwenorganisaties, zoals de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburger-schap. Of Van de Graft zichzelf feministe

noemde, weten we niet, maar ze stuurde in 1935 wel een oproep aan alle secretaresses van de afdelingen van de Soroptimisten om de brochure *Wat heeft het feminisme den Nederlandsche vrouw gebracht?* van Johanna Naber aan te schaffen. Catharina van de Graft had zitting in talloze besturen en commissies. Niet alleen van de vereniging Oud-Utrecht, maar bijvoorbeeld ook van het Historisch Genootschap, het Algemeen Nederlandsch Verbond, de Volkskundecommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen en ze was lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Vaak was zij een van de weinige vrouwen - soms de enige - in het gezelschap. Zij was financieel zelfstandig, had een actief leven en deed belangrijk wetenschappelijk en maatschappelijk werk. Zij had misschien wel traditionele ideeën over vrouw-zijn, maar ging in ieder geval haar eigen weg.

- ▼ Zaal van Voor de Kunst (Nobelstraat 12) tijdens de tentoonstelling van palmpasestokken, 1906. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ▲ Utrechtse palmpaasestokken uit 1906 en 1956, wellicht getekend door Van de Graft. [MAANDBLAD OUD-UTRECHT, 1966](#).
- ↳ *De Nederlandsche soroptimist*, januari 1936. Hierin stond een artikel door Ina Boudier-bakker over Christine de Pisan. [DELPHER](#)

Bronnen en literatuur

- P.J. Meertens, 'Cornelia Catharina van de Graft' in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* 1971-1972, p. 143-149.
- Albert van der Zeijden, 'Cornelia Catharina van der Graft (1874-1969). Een pionier in de studie van volkskunst en religieuze volkscultuur' in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 19 (1999) p. 159-172.
- Albert van der Zeijden, 'Cornelia Catharina van de Graft (1874-1969)' in: *Utrechtse biografieën* 3 (Utrecht 1996) p. 67-71.
- J.W.C. van Campen, 'Dr. C. Catharina van de Graft', *Maandblad Oud-Utrecht* 41-7/8 (juli-augustus 1969), p. 75-76.
- *Maandblad en Jaarboek(je) Oud-Utrecht*, 1923-1969.

Michiel Plomp, kunsthistoricus en tuinliefhebber

Michiel Plomp (1958) raakt niet uitgepraat over zijn liefde voor groen. 'Ik heb vooral affiniteit met oude stadstuinen. De beslotenheid daarvan vind ik erg mooi. Ik groeide op in de binnenstad van Middelburg. In de grote tuin van ons huis scharrelden kippen en liepen duiven rond. Vanuit de achtertuin leerde ik klokkijken op de Lange Jan, de toren van de abdij.' Hier begon zijn liefde voor tuinen. Vader en grootmoeder waren fervente tuiniers. Vaak bezochten ze ook de Middelburgse abdijtuin met zijn bijzondere kruiden.

Michiel verhuisde naar Utrecht om kunstgeschiedenis te studeren en specialiseerde zich in Nederlandse teken- en schilderkunst. Als conservator werkte hij later bij het Metropolitan Museum of Art in New York en het Teylers Museum in Haarlem. In New York was hij zeven jaar Curator Northern European Drawings. Als kunstconservator bij Teylers maakte Michiel tentoonstellingen over bijvoorbeeld Anton Mauve en Leonardo da Vinci. In 2013 kon hij tot zijn vreugde *De Tuin* van Jacobus van Looy als aanwinst toevoegen aan de Schilderijenzalen.

Flora's Hof

Het contact met Utrecht bleef, net als zijn affiniteit met stadstuinen en zo kwam hij vijf jaar geleden via Ronald Trum, historicus en groot tuinliefhebber, bij Flora's Hof terecht. Sinds een jaar is Michiel voorzitter van Stichting Vrienden van Flora's Hof. Ook is

hij actief in de Nederlandse Tuinenstichting en de Open Tuinendag Utrecht. Samen met zijn partner heeft hij een prachtige tuin aan de Nieuwegracht. Hij organiseert ook tuinreizen, zoals onlangs naar 'Groen Venetië'. Op de website van Oud-Utrecht schrijft hij over groen in de stad. Flora's Hof ligt aan de voet van de Domtoren, waar ooit het Bisschoppelijk Paleis stond. In 1803 kocht Hendrik van Lunteren (1780-1848) deze plek aan de Servetstraat en begon er zijn kwekerij. Zijn zoon en kleinzoon gingen er mee door. Van Lunteren had ook andere kwekerijen, zoals aan de Biltstraat. Michiel vertelt: 'Flora's Hof was een belangrijke plek zo midden in het historisch hart, er kwamen veel mensen langs. Het was een soort showroom. In 1911 nam Th.J. van Gendt de kwekerij over. Na 1934 werd de tuin meer een bouwloods voor de restauratie van de Dom en een gemeenteplantsoentje.' Ronald Trum trof een verwaarloosd parkje aan en nam samen met Lianne Peters het initiatief om Flora's Hof in ere te herstellen. Na historisch onderzoek werd tuinarchitecte Melle Wierper benaderd om een ontwerp te maken. Michiel vertelt enthousiast over het verloop. 'Gezamenlijk is besloten om de hof een 19e-eeuwse sfeer te geven, zoals tijdens de Van Lunterens. Bloemen en planten kwamen van het Janskerkhof. Later bracht de gemeente ook bakken met planten en bollen. Het onderhoud wordt gedaan door een team van tien vrijwilligers. Twee keer

per jaar hebben we een werkdag, in het najaar gaan de bollen erin en in het voorjaar worden die vervangen door eenjarigen.' In de zomer maakt de groep een uitstapje naar een buitenplaats of naar een andere stad en rond kerst is er een borrel. 'Het leuke van tuinieren is dat je het samen doet', vertelt Michiel, 'en het is belangrijk om het gezellig te hebben. Een kopje koffie en iets lekkers hoort erbij. Je moet ook rekening houden met andere mensen zoals de burens. Een tuin moet niet woekeren.' Flora's Hof wordt druk bezocht door jong en oud, toeristen uit binnen- en buitenland. Het is een oase in de stad.

Lisette le Blanc

Alfred Johan Salomon van Lier (1874-1971)

Alfred van Lier omstreeks 1938. UIT: PERSOONLIJKHEDEN IN HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN IN WOORD EN BEELD

Een trouw lidmaatschap met gedwongen onderbreking

In Utrecht is Truitje van Lier een bekende historische figuur. Tijdens de Tweede Wereldoorlog redde zij samen met Jet Berdenis van Berlekom tientallen Joodse kinderen door hen, in afwachting van een onderduikplaats, onder te brengen in haar crèche. Ook haar nicht Truus van Lier was verzetsstrijder, voor wie onlangs een standbeeld is opgericht. Maar voor de oorlog was Truitjes vader, Alfred van Lier, een prominente Utrechter. Wie was deze man die al in 1923 lid werd van de vereniging Oud-Utrecht?

Els Boon is historica. Zij schreef met Han Lettinck *Joods Utrecht* (2022) en verschillende boeken over Joodse gemeenschappen in Groningen.

Alfred van Lier stamde uit een Joods geslacht dat al in de 17e eeuw vanuit Leer (Duitsland) was neergestreken in Amsterdam, en later in Maarsse, waar het leiders leverde voor de Asjkenazische gemeente. Deze handelslieden wilden zich in Utrecht vestigen, waar de mogelijkheden voor zakendoen groter waren en de veelal straatarme Joden een beter bestaan konden vinden. Maar Joden waren daar tot 1789 niet welkom. Nadat zij in 1789 recht op inwoning kregen, bleven de Van Liers hun gemeente ook in Utrecht nog lang leiden. Ze maakten daarbij gebruik van de inmiddels wettelijk geregelde gelijkberechtiging, mét behoud van de eigen religie en tradities.

Alfreds grootvader Salomon van Lier (1804-1888) was een bekend Joods bestuurder die dit emancipatie-ideaal uitdroeg. Salomons zoon Lambertus (1847-1919) daarentegen, de vader van Alfred, wijdde zijn krachten niet meer uitsluitend aan de Joodse gemeenschap, maar aan de stad als geheel. Hij was steenfabrikant, advocaat en procureur en werd verkozen tot gemeenteraadslid, wethouder en locoburgemeester.¹ Samen met jhr. H.J.M. van Asch van Wijck richtte hij in 1882 de Utrechtsche Hypotheekbank op. Deze familiedrang om in Utrecht mee te doen leidde tot de liefde voor de stad die voor Alfred van Lier waarschijnlijk de aanleiding vormde om lid te worden van Oud-Utrecht.

Gelukkige jeugd

Alfred was de oudste zoon van Lambertus en Geertruida Elizabeth van Lier-Kronenberg (1850-1944). In 1965 legde Van Lier herinneringen aan zijn jeugd vast.² Hij beschrijft een gelukkige tijd waarin jongens door de stad dwaalden, ongehinderd op fabrieksterreinen mochten spelen, in de Kromme Rijn zwommen, op rijwielen met hoge voorwielen fietsten en op dansles met door hun ouders geselecteerde meisjes

< Geertruida Elizabeth Kronenberg, de moeder van Alfred van Lier, circa 1895. [C.J.L. VERMEULEN, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

✓ Drift 17, kantoor van de Utrechtse Hypotheekbank. Tekening door Th. Verlaan, 1912. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

Bankdirecteur en gemeenteraadslid

Alfred van Lier werd advocaat, procureur en directiesecretaris van zijn vaders Utrechtse Hypotheekbank. In 1918 werd hij een van de directeuren van deze bank. Net als zijn vader werd Alfred commissaris en in 1933 president-commissaris van Drukkerij L.E. Bosch en Zoon, uitgever van onder andere het *Utrechtsch Dagblad*.

In de jaren 1913-1919 en 1923-1928 was Van Lier gemeenteraadslid, daarna lid van Provinciale Staten (1931-1934). Hij hoorde tot de Unie-liberalen, die in 1921 opgingen in de Vrijheidsbond, later de Liberale Staatspartij genoemd. Dit waren geen gevestigde partijen, maar groepen gelijkgestemden die het algemeen belang wilden dienen, waarbij ze streefden naar een kleine overheid die echter wel sociale zekerheid garandeerde. Van Lier bereidde de zittingen grondig voor. Bij een discussie over de benoeming van een gemeentearst in 1914 bleek hij bij verschillende steden geïnformeerd te hebben naar de daar gangbare regels voor dit ambt. In debatten stelde hij zich bescheiden op. Samen moesten de raadsleden immers het stadsbelang dienen. Teleurgesteld concludeerde hij al snel dat in de raad een schaakspel werd gespeeld, waarin men de ander de baas probeerde te zijn.⁴

Van Lier vond de gemeente onverantwoord omgaan met het grondeigendom. Hij pleitte voor het opstellen van een plan om grondspeculatie tegen te gaan. Volkswoningbouw had zijn belangstelling en zijn eigen onbezorgde jeugd indachtig vroeg hij bij de bespreking van bouwplannen voor een nieuwe volkswijk om een speel-

dansten. Die troffen ze verder 's winters op de ijsbanen en 's zomers bij kermissen. Alfred ontmoette zijn latere vrouw echter op het Stedelijk Gymnasium: Cornelia (Corrie) Geertruida Guldensteeden Egeling (1877-1936), een apothekersdochter uit Zeist die biologie zou gaan studeren. Alfred van Lier deelde het gelijkheidsideaal van zijn voorouders en keerde zich tegen het remplaçantenstelsel. Dat hield in dat een ingelote dienstplichtige zijn militaire dienst kon afkopen door een vervanger te sturen, die daarvoor werd betaald. Alfred vond militaire dienst een burgerplicht en met gelijkgezinde gymnasiasten richtte hij een weerbaarheidsvereniging op, waar twee infanteriesergeanten de jongens opleidden tot reservisten. Veel steun ondervonden deze idealisten niet. Menig legerofficier vond de gymnasiasten betweters, maar ze dienden in Amersfoort trouw bij de infanterie. Het omgaan met mensen uit alle lagen van de maatschappij ervoer Van Lier als uiterst leerzaam. Na zijn studie rechten en een promotie in 1902 trouwde Alfred met Corrie. Zij was protestant en door de keuze voor een niet-Joodse partner nam Alfred afscheid van de Joodse gemeente, waartoe hij zich al jong

niet aangetrokken voelde.³ Het paar zou drie kinderen krijgen: Petronella, die geneeskunde ging studeren maar jong overleed (1904-1937), Bertus (1906-1972), die een bekend componist zou worden, en nakomert Truitje (1914-2002), de verzetsheldin.

< Raadsleden van de Vrijheidsbond dineren in Huize Molenaar, 1927. Derde van links Alfred van Lier, uiterst rechts Joseph Frijda, voorzitter van de Joodse gemeente. Geheel links Willem Graadt van Roggen, bestuurslid van Oud-Utrecht. [JOCHMANN DISCO, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

✓ Truitje van Lier (links) en Jet Berdenis van Berlekom in Kindjeshaven aan de Prins Hendriklaan 4, omstreeks 1942. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

✓ Standbeeld van Truus van Lier, niet van Truitje, door Joyce Overheul, 2022. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

plaats. Van Lier was ook raadslid tijdens de Eerste Wereldoorlog, een tijd waarin de gemeente met toeslagen mensen van de hongerdood moest redden. Ook werden er schoolmaaltijden verschaft. Van Lier was hierover positief, maar dat er gemeenschapsgeld naar maaltijden van de Vegetarische Bond ging vond hij verkwesting. Hij achtte dat voor kinderen in de groei minderwaardig voedsel. Bovendien was de keuken vies, want er waren op scholen in de vegetarische lamellen 'bosjes haar' en houten poppels gevonden. Aan het einde van de oorlog - inmiddels was in 1917 het algemeen mannenkiesrecht ingevoerd - werden al die uitgaven hem te gortig. Van Lier wilde geen nieuwe belastingstijgingen. Maar ook nu bleek dat partijbelangen een grote rol speelden. Van Lier sneerde in december 1918 dat de sociaal-

democraten pretendeerden dat goede volkswoningbouw hun verdienste was, terwijl dit toch echt te danken was aan de liberalen, die nu werden behandeld als uitbuiters. In zijn herinneringen noteerde hij dat de evenredige vertegenwoordiging en het algemeen kiesrecht niet 'bevorderlijk' waren voor 'de juiste behandeling der zaken' in de raad. Toch bleef hij nog een periode raadslid. In 1928 nam Alfred afscheid van de gemeentepolitiek en werd hij benoemd tot regent van de Fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude, een organisatie die sinds 1754 jongens ouder dan 15 jaar uit het Stadsambacht Kinderhuis een vakopleiding aanbood.⁵ Hij was de eerste regent die niet protestants was. Van oudsher bekostigde de Fundatie geen universitaire opleidingen - om de kinderen niet te laten vervreemden van hun klasse - maar als liberaal wilde

hij ook die vergoeden. Verder was Van Lier, behalve van de vereniging Oud-Utrecht, ook lid van de Rotary en van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (PUG).⁶

Bezettingsjaren

Duitse Joodse vluchtelingen zochten in de jaren 1930 steun bij Van Lier. Door hun verhalen wist hij wat Joden te wachten stond toen de bezetting begon. Zijn dochter Truitje liet al voor de oorlog bewust haar rechtenstudie schieten en volgde een cursus kinderverzorging om Joodse kinderen op te kunnen vangen.

Alfred van Lier bij zijn 95e verjaardag, 1969. LH HOFLAND, HET UTRECHTS ARCHIEF

In januari en februari 1941 moesten allen die volgens de nazileer Joods waren zich aanmelden. Van Lier bleef aanvankelijk veilig omdat hij gemengd gehuwd was - maar zijn vrouw Corrie was in 1936 overleden, waardoor die bescherming wankel was. Voor meer zekerheid vroeg hij de Joodse gemeente om een verklaring dat hij nimmer contribuerend lid was geweest. In februari 1941 kreeg hij die, al zou de brief hem niet helpen. Hij liet zich in april 1941 bij de Hypotheekbank ontslaan om te voorkomen dat die als Joods eigendom zou worden geconfisqueerd. Ook vertrok hij zo gedwongen bij Drukkerij Bosch.⁷ Toen Joden niet langer lid mochten zijn van algemene verenigingen, zegde Van Lier zijn lidmaatschap van Oud-Utrecht op. Het bestuur besloot in december 1941 dat van de overgebleven leden niet gecontroleerd zou worden of ze Joodse wortels hadden. Dat de bestuursleden het niet eens waren met de antisemitische politiek, bleek een maand later toen men de jaarvergadering wilde verplaatsen van Hotel des Pays Bas, waar een bord 'Voor Joden verboden' hing, naar het paviljoen in het Wilhelminapark, waar dat nog ontbrak. Het *Jaarboekje* en het *Maandblad Oud-Utrecht* bleven tot en met 1943 verschijnen; omdat die aanvankelijk als wetenschappelijke publicaties werden gezien, vielen ze niet onder de Kultuurkamer. Kennelijk om haar vader toch van die periodes te blijven voorzien, werd Truitje van

Lier lid. Het bestuur van Oud-Utrecht stelde de vereniging in feite op non-actief toen redacteur Evertsen zijn werkzaamheden staakte en de uitgave van het jaarboekje en het maandblad werd beëindigd. In januari 1941 was Alfred van Lier op last van de Duitsers ontslagen als regent van de Fundatie van Renswoude. Later beschreef hij dit in zijn boek over de Fundatie op zakelijke toon. Hij noemde het 'gegeven ontslag' van een 'onbekende figuur'; de reden bleef onvermeld. Meteen na de bevrijding zou hij worden herbenoemd. Van Lier was lang veilig gebleven, maar toen zijn nichtje Truus van Lier op 3 september 1943 politicommissaris Gerardus Johannes Kerlen doodschoot, werd de familie vogelvrij. Bovendien ging de bezetter gemengd gehuwden oproepen voor werkkampen. Alfred dook daarom in

Noten

- 1 Els Boon en Han Lettinck, *Joods Utrecht* (Utrecht 2022).
- 2 A.J.S. van Lier, *Utrecht aan het einde van de 19e en het begin van de 20e eeuw (Herinneringen)* (Utrecht 1965, manuscript Het Utrechts Archief).
- 3 W. van den Broeke e.a., *Utrechtse biografieën* 5 (Utrecht 1998) p. 91-92 en A.J.S. van Lier, 'Waar wij speelden zestig jaar geleden', *Maandblad Oud-Utrecht* (juni 1948) p. 47-48.
- 4 HUA, 1007-1 Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969, inv.nrs. 215-223, 227-229: Notulen gemeenteraad 1914-1916, 1918.
- 5 A.J.S. van Lier, *De fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude binnen de stad Utrecht 1754-26 april-1954* (Utrecht 1954).
- 6 *Utrechtsch Nieuwsblad* 28 november 1969.
- 7 HUA, 224 Archief Nederlands-Israëlitische Gemeente Utrecht, inv.nr. 825: 95, 5 februari 1941.
- 8 HUA, 806 Archief Vereniging Oud-Utrecht, inv.nr. 806-5: Notulen bestuur en ledenlijsten 1939-1942.
- 9 Informatie van Pim Walenkamp.
- 10 A.J.S. van Lier, *Het kantoorgebouw aan de Drift te Utrecht: N.V. Utrechtsche Hypotheekbank* (Utrecht 1959).
- 11 Bijvoorbeeld *Maandblad Oud-Utrecht* jaargang 1948, 1967, 1970, 1971 en *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1955, 1959, 1969.

1944 onder bij de ouders van zijn opvolger bij de bank, Nicolaas A. Stempels, die in 1943 wegens spionage door de Duitsers was gefusilleerd.

Hernieuwd lidmaatschap

Na de bevrijding werden Joodse oud-leden van Oud-Utrecht uitgenodigd om weer lid te worden.⁸ Het ging naast Van Lier om de broers Jozeph en Abraham D. Hamburger van de gelijknamige zinkpletterij, die beiden gemengd gehuwd waren, hun nicht Wilhelmina Hamburger, een bekende arts-onderzoeker die was ondergedoken,⁹ en Estella Simons, de eerste vrouwelijke advocaat van Utrecht, die Theresienstadt had overleefd. De beide dames gingen niet op de uitnodiging in, maar Van Lier hervatte net als de Hamburgers zijn lidmaatschap. Van Lier bleef ook na zijn pensioen actief. Zo schreef hij het boek over de Fundatie van Renswoude en een monografie over het pand van de Hypotheekbank aan de Drift.¹⁰ Vanaf 1948 verschenen diverse artikelen van zijn hand in het maandblad en het jaarboekje van Oud-Utrecht.¹¹ Hierin beschreef hij waar hij als kind speelde, hoe het verkeer in Utrecht was veranderd en bovenal hoe de gemeente volgens hem onrechtmatig eigenaar van het pand van de Fundatie was geworden. Naar zijn mening was dat een juridische misstand die berustte op slordig historisch onderzoek. In 1971 overleed Alfred van Lier, die net als zijn voorouders de stad met grote liefde en inzet had gediend.

FOTO ANDRÉ RUSCHEN

Kathleen Verdult, historisch 'verbindingsofficier'

De geschiedenis tot leven brengen, dat is wat Kathleen Verdult (1993) het liefste doet. In 2011 kwam ze naar de Domstad om te studeren en inmiddels woont ze er al twaalf jaar. Na het behalen van de propedeuse van de lerarenopleiding geschiedenis, studeerde Kathleen kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Na haar studie werd ze Domtorengids, een functie waarin geschiedenis, kunst en kennisoverdracht samenkomen. 'Ik heb altijd op dat raakvlak gezeten. Ik heb uiteindelijk voor kunstgeschiedenis gekozen, want daarbij zou ik ook meteen van alles meekrijgen over geschiedenis.' Kathleen werkt bij Het Utrechts Archief aan de nadere ontsluiting van bronnen. Oftewel: het digitaliseren en doorzoekbaar maken van documenten op namen, locaties en andere gegevens op de website. De afgelopen twee jaar lag haar focus daarbij op bronnen uit de Tweede Wereldoorlog. Kathleen is ook bezig met een podcast over Utrecht in oorlogstijd, waarin ze bronnen uit Het Utrechts Archief bespreekt met ooggetuigen, nabestaanden en deskundigen. Hier nieuwe functies is vakspecialist beeldmateriaal. De rode draad in Kathleens werk is de verbinding zoeken tussen mensen en hun

geschiedenis. 'Dat is wat ik het mooiste en het leukste vind om te doen. Ik weet gewoon zeker dat iedereen die ik op straat tegenkom wel iets te maken heeft met wat wij hier in het depot bewaren. Ik heb een soort overdrang om mensen te vertellen: hier ligt iets over jou, iets wat interessant is voor jou. Dat is nu verstoep in een depot, maar ik vind het heel leuk om dat naar een groter publiek te brengen.'

Bevrijdingsroes

Een historische plek in Utrecht die Kathleen blijft aanspreken, is Villa Orloff, schuin tegenover de Stadsschouwburg. Ten tijde van de bevrijding in 1945 heette dit café Flora, zo kwam zij te weten tijdens het werk aan de oorlogsbronnen. De stad stroomde toen vol Canadese geallieerden. Deze jonge mannen konden voorlopig niet terug naar huis en verbleven daarom tot januari 1946 in Utrecht. Daar genoten ze van de 'bevrijdingsroes', wat onder andere vrijen met de meisjes en incidentele knokpartijen met de jongens inhield. Om deze losbandigheid en de daaruit voortvloeiende (medische) problemen aan banden te leggen, maar ook uit oprechte gastvrijheid, nam het Entertainment Committee Utrecht de taak op zich om de Canadezen 'op een gestuurde

manier te vermaken'. Ze konden bijvoorbeeld de Domtoren bezoeken, schaakwedstrijden spelen, concerten in Tivoli bijwonen en meedoen aan kaartavonden. In café Flora werden zulke avonden gehouden, waar de Canadezen in uniform met bier, sigaretten en Nederlandse dames konden briden en dergelijke. Kathleen heeft hier, decennia later, zelf nog een van haar eerste borrels als student meegemaakt. 'Telkens als ik voorbij loop, zie ik die Canadezen zitten!' Heeft Kathleen - sinds twee jaar lid van Oud-Utrecht - haar hart voorgoed aan de Domstad verloren? 'Utrecht zal altijd een heel belangrijke stad voor mij blijven, vanwege werk, wonen, vrienden en de liefde. Ik ben nu heel bekend met de Utrechtse geschiedenis, maar de historie van Amsterdam en Den Haag is ook geweldig. Wat me gaat leiden is waar ik nieuwe, interessante geschiedenis vind. Dat blijft altijd waar ik me thuis zal voelen.'

De podcast *Utrecht in oorlogstijd* is te vinden via de website van Het Utrechts Archief.

Jitske Hell

George Charles Labouchere (1896-1971)

Voorvechter van monumentenzorg en het Derde Rijk

In het *Jaarboek Oud-Utrecht 1971* verscheen een opmerkelijk artikel van de hand van Theun Haakma Wagenaar. Hierin deelde hij enkele 'geniale theorieën' van zijn goede vriend George Charles Labouchere, die kort daarvoor was overleden. Het waren ideeën die Labouchere zelf nooit aan het papier had durven toevertrouwen, in de vrees 'iets op schrift te stellen dat niet volkomen onaanvechtbaar was'. In oudere jaargangen van de jaarboeken en maandbladen van Oud-Utrecht had hij echter veelvuldig gepubliceerd, voor het laatst in 1941 over de Utrechtse bolwerken. **Waarom bleef het daarna zo lang stil?**

Kaj van Vliet is rijks- en gemeentearchivaris en hoofd Inspectie & Archieven bij Het Utrechts Archief. Hij is tevens redacteur van dit tijdschrift.

George Charles Labouchere was de oudste zoon van Lily Blanckenhagen en Alfred Labouchere, een bekende Utrechtse advocaat. Hij had twee broers en vijf zussen. Het gezin woonde in een groot huis aan de Maliesingel 18. In de zomer verbleven zij vaak op Slot Zeist, waar vader Alfred zijn jeugd had doorgebracht, of op Kersbergen, het ouderlijk huis van moeder Lily, ook in Zeist. Na zijn middelbare school meldde George zich eerst als vrijwilliger voor een vervroegde militaire dienst.

Hij was al 21 jaar oud toen hij aan zijn studie kunstgeschiedenis begon. Vooral de bouw- en architectuurgeschiedenis had zijn belangstelling, in het bijzonder die van de middeleeuwen. George was een enthousiast lid van het Utrechtsch Studenten Corps. Als secretaris van de museumcommissie bemoeide hij zich intensief met de inrichting van het Corpسمuseum op de zolder van het sociëteitsgebouw aan het Janskerkhof. Na zijn doctoraal volgde een promotieonderzoek bij hoogleraar Willem Vogelsang. Net als zijn promotor werd Labouchere in 1925 lid van de pas opgerichte vereniging Oud-Utrecht. Een jaar later publiceerde hij een eerste artikeltje in het

maandblad. In 1927 promoveerde hij op een voor die tijd zeer origineel architectuurhistorisch onderzoek: *Over compositie en dispositie der Fransche kerktorens in de 11de en 12de eeuw. Een bijdrage tot de wordingsgeschiedenis der gotiek.*

In het jaar na zijn promotie werd George Labouchere privaattoecent bij de afdeling Bouwkunde aan de Technische Hogeschool in Delft. Meer tijd en energie vroeg zijn lidmaatschap van de Utrechtse Monumentencommissie, die in 1928 werd geïnstalleerd met als opdracht om een eerste lijst van gemeentelijke monumenten samen te stellen. In deze commissie maakte Labouchere zich sterk voor een grondig onderzoek naar de resten van het keizerlijke paleis Lofen in de kelders van de huizen tussen Domplein en Vismarkt. Ook pleitte hij voor 'de oprichting hier ter stede van een archeologische dienst'. In dezelfde tijd raakte Labouchere betrokken bij de opgravingen op het Domplein. Na de succesvolle opgravingen door Gerardus van Hoorn in 1929 werd een commissie opgericht onder leiding van Willem Schuylenburg, gemeentearchivaris en directeur van het Centraal Museum, die het vervolgonderzoek in goede banen moest leiden. Als lid van deze commissie maakte Labouchere kennis met de Groningse archeoloog Albert van Giffen, met wie hij al snel goed bevriend raakte.

^ Het regeringscompromis, antidemocratisch schilderij door Erich Wichman, 1926. COLLECTIE JOEP HAFFMANS.

< Alfred Joan Labouchere (1867-1953) en Amélie Jeanne Elisabeth Marthe Blanckenhagen (1875-1952) met hun kinderen, circa 1906. Links naast zijn vader de 11- of 12-jarige George.

F. KRAMER, HET UTRECHTS ARCHIEF

√ Begrafenis van Erich Wichman op Zorgvlied in Amsterdam, 4 januari 1929. Derde van links Sinclair de Rochemont, rechts van de man met witte jas George Labouchere, herkenbaar aan zijn rijzige gestalte. COLLECTIE NIOD

Fascisme

1928 was ook het jaar waarin Labouchere samen met Erich Wichman en Hugo Sinclair de Rochemont de vereniging De Bezem oprichtte. Wichman, een gesjeesde student maar ook talentvol dichter en kunstenaar, had zich na terugkeer van een reis naar het Italië van Mussolini ontpopt als een enthousiast aanhanger van het Italiaanse fascisme. Labouchere had voor het eerst met Wichman kennisgemaakt toen die eind 1924 een lezing had gehouden in het sociëteitsgebouw PHRM. Vanuit De Bezem werden geüniformeerde knokploegen opgericht, maar het is niet bekend of Labouchere daaraan zelf deelnam.

Labouchere was ook van de partij toen Erich Wichman op 28 november 1928 en praatje kwam houden bij het Utrechtsch Studenten Corps. Dat was althans de bedoeling, maar bij aankomst in Utrecht kreeg Wichman te horen dat alle studenten naar Zuilen waren vertrokken vanwege een dreigende dijkdoorbraak langs de Vecht. Samen met Sinclair en Labouchere besloot hij om zich bij de hulpactie aan te sluiten. Wichman schreef later in bloemrijke bewoordingen hoe hij tot half zes 's ochtends 'met leuke schoenen tot over de knieën in stroomend, ruischend, ijskoud water, modder, klei en slijk' had staan ploeteren. Maar volgens anderen had hij die nacht niets anders gedaan dan 'warhoofdige kletsen en drinken'. Hoe dan ook zou de actie Wichman slecht bekomen. Op 1 januari 1929 overleed hij aan een longontsteking. Drie dagen later vond in Amsterdam een groots opgetuigde begrafenis plaats, betaald door De Bezem-activisten. Labouchere was een van de mannen die de baar met de kist droegen.

In de jaren daarna moesten Sinclair en Labouchere toezien hoe de beweging die zij samen met Wichman in gang hadden gezet, serieuze concurrentie kreeg van Anton Mussert. Labouchere kon weinig sympathie opbrengen voor die man, die hij later betitelde als 'de fortuinlijkste onder de opportunisten'. Pogingen tot samenwerking liepen op niets uit. Mussert trok zijn eigen plan en richtte in 1931 de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland (NSB) op, die al spoedig weerklank vond bij brede groepen van het electoraat. Na 1934 was de rol van Sinclair en Labouchere in de opkomst van het fascisme in Nederland uitgespeeld.

Lustrumuitgave

Labouchere trad met zijn politieke activiteiten zelden op de voorgrond en hield die strikt gescheiden van zijn werk als kunst- en architectuurhistoricus. Zo kon het in 1931 gebeuren dat het bestuur van de vereniging Oud-Utrecht in hem de aangewezen man zag voor het schrijven van een rijk geïllustreerde uitgave van de Utrechtse monumentenlijst. De publicatie zou moeten verschijnen bij het tienjarig bestaan van de vereniging in 1933. Labouchere ging aan de slag, maar aan het begin van het lustrumjaar moest het bestuur vaststellen dat hij ondanks herhaalde beloften slechts een eerste gedeelte van de kopij had ingeleverd. Niettemin was men vol vertrouwen dat de uitgave later dat jaar zou kunnen verschijnen. Ook dat bleek

ijdele hoop en het bestuur zag zich genoodzaakt het hele project op de lange baan te schuiven. Labouchere kreeg in 1934 een nieuwe betrekking als privaatdocent aan de Rijksuniversiteit Utrecht, in 'de geschiedenis der middeleeuwse bouwkunst in Nederland'. Daar ontmoette hij de kunstgeschiedenis-studente Frederika Boukje de Vries (1908-2005), met wie hij een jaar later in het huwelijk trad. Ze betrokken een nieuwe woning in de Aurorastraat 1. Het werk aan de Monumentenlijst voor Oud-Utrecht vorderde ondertussen maar langzaam. Begin 1936 lag er dan toch een eerste drukproef. Het in het archief van de vereniging bewaard gebleven exemplaar staat echter vol met doorhalingen en verbeteringen; uit alles blijkt dat Labouchere nog lang niet tevreden was met de inhoud. Opnieuw stakte het werk. Daarbij kan hebben meegespeeld dat Labouchere in een principiële discussie beland was in de Monumentencommissie over zijn niet aflatende pleidooi voor het behoud van de gevel van Oudegracht 262. Al eerder had hij bot gevangen in zijn strijd voor het middeleeuwse stenen huis op de resten van paleis Lofen, dat na de grote brand van dit complex in 1934 met sloop werd bedreigd. 'Men moet afwegen behoud tegen prijsgeving. (...) Als men al die gevallen van prijsgeving bij elkander telt, ziet men ten slotte het oude gelijkmatig aan verdwijnen. Hier zou men moeten vorderen dat het oude blijft

▲ Eerste blad van de drukproef van de Monumentenlijst, maart 1936, met correcties van Labouchere en Schuylenburg. HUA, ARCHIEF VERENIGING OUD-UTRECHT

< Opgravingen op het Domplein met archeoloog Albert van Giffen, achter hem George Labouchere en rechts een onbekende man, 1938. HET UTRECHTS ARCHIEF

▼ Wervingsaffiche Vrijwilligers-Legioen Nederland, 1940. REGIONAAL ARCHIEF NIJMEGEN

> Uitnodiging voor een lezing door Labouchere voor leden van de Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap, 17 maart 1944 in Hotel Pays-Bas. HUA, ARCHIEF LABOUCHERE

↳ Reconstructie van de bisschoppelijke burcht op het Domplein rond 1100, op krantenpapier getekend door Labouchere, waarschijnlijk tijdens zijn gevangenschap. HET UTRECHTS ARCHIEF

bestaan.' Nu de commissie opnieuw weigerde om stelling te nemen tegen sloop, diende Labouchere in mei 1936 zijn ontslag in. Na meerdere vergeefse contactpogingen besloot het bestuur van Oud-Utrecht om Laboucheres publicatie nog één kans te geven. Maar ook de deadline van 1 maart 1939 passeerde zonder ontvangst van de lang verwachte kopij. Een half jaar later nam het verhaal een verrassende wending toen drukkerij De Boer bij het bestuur het zetsel van de eerder opgemaakte drukproef kwam opeisen, om het te kunnen hergebruiken. De eerder door het PUG verleende subsidie werd terugbetaald en het nog bij het bestuur berustende manuscript werd na het nodige gemopper aan de auteur terugbezorgd.

SS-lidmaatschap

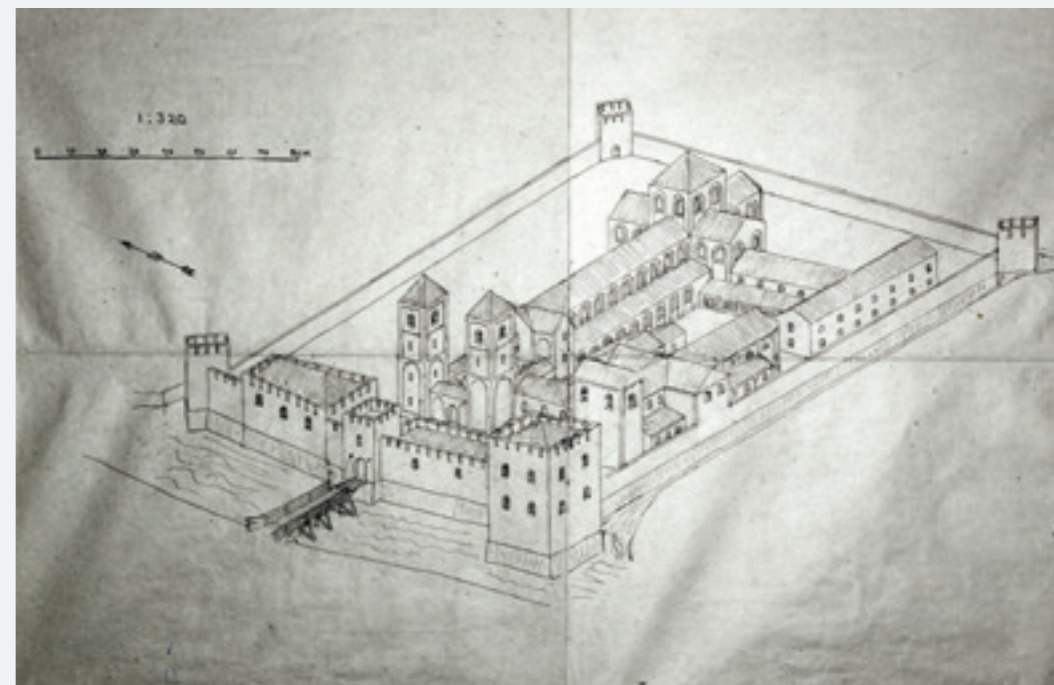
Na de Duitse inval toonde Labouchere zich een enthousiast voorstander van het nieuwe regime. Als zodanig raakte hij betrokken bij de restauratie van het in de meidagen van 1940 verwoeste stadhuis van Middelburg en het middeleeuwse abdijcomplex aldaar. In Utrecht pleitte hij voor het behoud van de met sloop bedreigde Geertekerker, een zaak waar ook de NSB zich sterk voor maakte. Op 6 juli 1941, kort na de inval van het Duitse leger in de Sovjet-Unie, meldde hij zich aan bij het Vrijwilligerslegioen Nederland, onderdeel van de SS. In september vertrok Labouchere naar een SS-trainingskamp in Rijnland-Pfalz. Begin november was hij even terug in Nederland voor de aanbidding aan Seyss-Inquart in het Kurhaus te Scheveningen van een bundel getiteld *Die Niederlande im Umbruch der Zeiten. Alte und neue Beziehungen zum Reich*, met daarin ook een artikel van zijn hand. Hij vervolgde zijn opleiding in Klagenfurt en München, maar werd daar ongeschikt bevonden en in januari 1942 uit de krijgsdienst ontslagen. Oude kameraden betitelden hem later als een 'warhoofd' en 'fantast'. Terug in Nederland kreeg Labouchere een aanstelling aan de Utrechtse universiteit als buitengewoon hoogleraar met als leeropdracht 'Geschiedenis der middeleeuwse bouwkunst in Nederland', al snel gevolgd door een benoeming als lector aan de faculteit Letteren en Wijsbegeerte. Daarnaast was hij tot het einde van de oorlog actief als vormingsleider en docent aan de Deutsche Schule in Utrecht. Ook trad hij regelmatig op als spreker op bijeenkomsten van de SS en de Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap.

Al een paar dagen na de bevrijding werd Labouchere opgepakt, om drie jaar later te worden veroordeeld tot een gevangenisstraf van negen jaar. Behalve zijn lidmaatschap van de SS en zijn inzet voor het Duitse leger werden hem ook zijn diensten als informant van de Sicherheitsdienst zwaar aangerekend. Tijdens zijn gevangenschap werkte hij op verzoek van Lou de Jong aan een historisch exposé over de opkomst van het Nederlandse fascisme in de jaren 1927-1934. Het driehonderd pagina's tellende typoscript wordt nog altijd als een gekleurde maar waardevolle bron bewaard in het archief van het NIOD. Mede door zijn welwillende houding kwam Labouchere in 1950 vervroegd vrij. Zijn huwelijk was intussen op de klippen gelopen en in 1946 was hij ontslagen uit zijn functies bij de universiteit. Zijn veroordeling betekende ook het einde van zijn lidmaat-

schap van Oud-Utrecht. Op de ledenlijst van 1946 komt Laboucheres naam niet meer voor; wel blijkt zijn hoogbejaarde vader in Zeist dan opeens lid te zijn geworden. Tijdens zijn gevangenschap bleef hij contact onderhouden met Van Giffen en Haakma Wagenaar, met wie hij ook later steeds bevriend is gebleven. In 1957 hertrouwde Labouchere met Ankie Crommelin (1911-2006), met wie hij een fraaie villa betrok in het Zeeuwse Tholen. Daar kende iedereen hem als 'de professor', maar niemand wist van zijn verleden. Hier bracht hij in relatieve rust de laatste periode van zijn leven door. Op 8 januari 1971 overleed George Labouchere en werd kort daarna bijgezet in het familiegraf op de Algemene Begraafplaats in Zeist.

Een uitgebreide versie met bronnenlijst is te vinden op de website van Oud-Utrecht.

Joep Haffmans, antiekhandelaar en verzamelaar

Foto: Anouk Ruischer

Hij kwam uit Limburg om in Utrecht rechten te studeren. Anders dan de vier generaties voor hem werd Joep Haffmans (1948) echter geen notaris, maar antiquair. Al tijdens zijn studie struinde hij de rommelmarkt op het Paardenveld af en de veilingen aan Achter Sint-Pieter. De kennis van antiek moest hij zichzelf eigen maken, maar de interesse had hij van thuis meegekregen: 'Die notarissen waren ook verzamelaars, die hadden allemaal huizen vol mooie spullen.'

In 1978 kocht Haffmans het voormalige stadszendingkerkje aan de Hooggravenseweg waar hij nog altijd woont en werkt. Lekenprediker annex sociaal werker Broeder Alarm had rond 1920 twee woonhuizen omgevormd tot wijkgebouw en kerkruimte. In 1941 werd de gevel voorzien van een echt klokkentorentje. Na de oorlog kwam er een drukkerij en daarna een confectie-atelier. Daarvoor werd de achtertuin volgebouwd en die vierkante meters trokken Haffmans. Ook het karakteristieke bouwwerk zelf bleek echter van toegevoegde waarde.

De antiekhandelaar noemt zichzelf 'een ouderwetse generalist'. Zijn verkoopcollectie omvat schilderijen, zilver, keramiek, penningen en militaria. Antieke meubelen vermijdt hij tegenwoordig. 'Er is nauwelijks vraag meer naar, en ik wil als 70-plusser niet te veel meer sjouwen.' De handel verloopt tegenwoordig meest via internet, maar Haffmans ontvangt wel klanten op afspraak.

Soms doet de antiquair leuke vondsten. 'Ik ontdekte een penning uit 1713 met de oudst bekende afbeelding van de Dom op een penning,

dat heeft Oud-Utrecht nog gehaald.' Als Limburger is Haffmans van Utrecht gaan houden, wat begon met bezoeken aan tentoonstellingen van Utrechtse kunst. Zo ontstond er toch een specialisme: Utrechtse kunstenaars, vooral uit het interbellum. Helaas ziet Haffmans geen grote belangstelling voor Utrechtse kunst bij het huidige koperspubliek. 'Zelfs voor een grote naam als Pieter d'Hont neemt de belangstelling af.'

Erich Wichman

Na aankoop van een bronzen maskertje begin jaren tachtig wilde Haffmans meer weten over de kunstenaar, Erich Wichman (1890-1929). Die interesse mondde uit in een grote verzameling schilderijen en sculpturen. 'Ik heb zes olieverfschilderijen terwijl Wichman er waarschijnlijk niet meer dan dertig gemaakt heeft.' Haffmans bezit ook een abstract reliëf van anderhalve kilo zilver, een kans die Carel Begeer de kunstenaar bood. Bijna alle exemplaren zijn later omgesmolten. Erich Wichman, broer van de feministe Clara Wichmann, was rond 1910 een van de eerste abstracte kunstenaars van Nederland, nog voor Piet Mondriaan. Later maakte hij maskers van vertrokken gezichten, een soort karikaturen. Wichmans werk is wel opgevat als één grote grap, maar Haffmans denkt dat hij er zijn eigen ellende in legde: relatieproblemen, structureel geldgebrek, slechte gezondheid en zwaar alcoholisme. Wichman was ook satiricus en polemist. In 1921 richtte hij mede de Rapaillepartij op in Amsterdam met de zwerver Had-je-me-maar als lijsttrekker. Doel was aantonen dat democratie

belachelijk is. Na een bezoek aan het Italië van Mussolini geloofde Wichman dat het fascisme de oplossing bood. 'Nu is fascist een scheldwoord. Maar in 1920 was het iets interessants, iets nieuws', volgens Haffmans. Antisemitisme is hij niet of nauwelijks tegengekomen bij Wichman, maar wel enige bewondering voor geweld. Als Wichman niet zou zijn overleden in 1929, had hij zich dan aangesloten bij de NSB? Volgens mensen die hem goed kenden, was Wichman daarvoor teveel een individualist. Wel bezit Haffmans een antidemocratisch schilderij van Wichman, *Het regeringscompromis*, dat Mussert van geestverwanten cadeau had gekregen. 'Maar er wordt gezegd dat Mussert het in een hoek van zijn kantoor had staan, met de achterkant naar voren.' Het Centraal Museum wilde in 1963 de eerste Wichman-tentoonstelling organiseren. 'Een gemeenteraadsmotie van de PvdA, ingediend door de moeder van Philip Freriks, heeft die toen gecancelled', weet Haffmans. Anders ging het bij de overzichtstentoonstelling in 2018, waar veel van Haffmans' collectie hing. 'Het beeld was gekanteld naar: wat een interessante man. Terecht, want Wichman had foute ideeën, maar was geen oorlogsmisdadiger. Als Wichman ter sprake komt, zeg ik vaak: ik deel zijn gedachtegoed niet, maar ik vind het wel fascinerend.'

Beluister het hele gesprek in de nieuwste Podcast Oud-Utrecht via www.oud-utrecht.nl.

Arjan den Boer

Marie Anne Tellegen (links) met Carry van Bruggen en haar zoonje Keesje in 1914. [NATIONAAL ARCHIEF, COLLECTIE M.A. TELLEGEN](#)

Marie Anne Tellegen (1893-1976)

De ontdekking van een geestverwante

Tot de meest bijzondere onder de duizenden leden die de vereniging Oud-Utrecht in honderd jaar geteld heeft, behoort ongetwijfeld Marie Anne Tellegen. Eigenzinnig, onafhankelijk, kritisch en origineel: dat zijn karaktertrekken van zowel Tellegen als van de door haar bewonderde Belle van Zuylen. Tellegen vroeg als een van de eersten in Nederland aandacht voor de 18e-eeuwse schrijfster en beroemdste bewoner van Slot Zuylen.

Maurice van Lieshout is historisch onderzoeker en publicist. Van 2011 tot 2019 was hij eindredacteur van dit tijdschrift.

Marie Anne Tellegen bewondert vrouwen die wars van conventies hun eigen weg gaan. Zo iemand is de schrijfster Carry van Bruggen (1881-1932), die ze leert kennen als ze zelf 18 jaar oud is en Van Bruggen 31. Ze laaft zich aan Van Bruggens individualisme, zelfstandigheid en kritische geest en ze voelt zich thuis in de intellectuele, artistieke en vrijgevochten kring waarin de schrijfster haar introduceert. Een nieuw rebels 'idool' wordt vijftien jaar later Belle van Zuylen. Die is dan al ruim een eeuw dood, maar in haar teksten voor Tellegen herkenbaar en actueel. Het liefdesleven van Marie Anne Tellegen is ongewoon, kort en hevig. Vanaf haar 24e heeft ze ruim tien jaar lang een aanvankelijk geheime, gepassioneerde en deels sadomasochistische relatie met de 27 jaar oudere schrijver, literatuurcriticus en *womanizer* Frans Coenen. Na hun breuk komt er geen man meer die aan haar standaard kan voldoen. Wel onderhoudt ze levenslange vriendschappen met enkele hartsvriendinnen.

De jurist Tellegen is vaak de eerste of enige vrouw in mannenclubs: enige vrouwelijke redactielid van studentenweekblad *Vox Studiosorum*, eerste vrouwelijke afdelingschef bij een grote gemeente, enige vrouw in het Nationaal Comité van Verzet en eerste vrouwelijke directeur van het Kabinet der Koningin. Op foto's van die deftige gezelschappen poseert ze niet bescheiden op de tweede rang, maar altijd zelfbewust ergens in het midden. Letterlijk en figuurlijk staat ze op gelijke voet met de mannen: rijzig, slank, een aristocratische gestalte in donker gewaad, het zwarte haar strak naar achteren gekamd. Treedt ze ergens aan, dan krijgt of neemt ze de leiding. In 1934 wordt ze presidente van de Vereniging voor Vrouwen met Academische Opleiding en vervolgens rijgt ze de bestuursfuncties in de vrouwenbeweging aan. Als woordvoerder ageert ze tegen de regeringsplannen om betaalde arbeid voor gehuwde vrouwen te verbieden. Ze is geen gestaald feministe - ze verfoeit die benaming en het lidmaatschap van een beweging - maar vindt wel dat hoger opgeleide vrouwen de verantwoordelijkheid hebben een maatschappelijke rol te vervullen.

Dr. Max

In 1929 wordt Tellegen lid van de Vereniging Oud-Utrecht. Mogelijk heeft ze net als andere vooraanstaande Utrechtse dat jaar een brief ontvangen waarin het bestuur de intentie uitspreekt haar tot lid te 'benoemen' (wel tegen betaling). In de vereniging

speelt ze geen actieve rol: ze neemt niet deel aan ledenvergaderingen en levert, zoals de meesten van de circa 500 leden, geen bijdragen aan het maandblad of het jaarboekje. In 1934 gaat ze, getuige een bij die gelegenheid gemaakte groepsfoto, wel mee met de 'grote zomertocht' naar Rhenen. In hetzelfde jaar zegt ze echter haar lidmaatschap om onbekende redenen op. Als in april 1942 de Utrechtse burgemeester Ter Pelkwijk plaats moet maken voor NSB'er Van Ravenswaay, neemt Tellegen ontslag als gemeentelijke chef Maatschappelijke Aangelegenheden en Statistiek. Vanuit haar bovenhuis, Maliebaan 72bis, pal naast het hoofdkwartier van de Sicherheitsdienst, zet ze vanaf dat moment onder de schuilnaam 'dr. Max' haar organisatorische vaardigheden, haar netwerk en haar moed volledig in voor het verzet. Na de oorlog wordt ze lid van de zuiveringscommissies van de gemeente en de universiteit. Die laatste vraagt haar ook om zitting te nemen in het College van Curatoren, opnieuw als eerste vrouw in die functie.

Na een gesprek over haar verzetswerk biedt Koningin Wilhelmina haar de functie van directeur van het Kabinet van de Koningin aan. De schakelrol tussen vorst en regering is haar op het lijf geschreven. Net als eerder voor burgemeester Ter Pelkwijk groeit Tellegen voor Wilhelmina, en later Juliana, uit tot adviseur en vertrouwenspersoon. Had ze in Utrecht al de naam van 'onderburgemeester', nu wordt ze in een satirisch pamflet tot 'onderkoningin van Nederland' bestempeld. Ondanks haar zwakke gezondheid werkt ze hard, ook als medicijn in periodes van depressiviteit en eenzaamheid.

Belle van Zuylen

Als kind heeft Tellegen regelmatig gelogeed bij de familie Van Tuyll van Serooskerken in Slot Zuylen. Haar vader is een oud-collega van de baron. In het kasteel heeft ze voor het eerst gehoord over de beroemdste bewoner, de schrijfster Belle van Zuylen (Isabella van Tuyll van Serooskerken, 1740-1805). Haar werk leert Tellegen echter pas veel later kennen. In *Het Parool* (11 november 1968)

< Portret van Belle van Zuylen door Maurice Quentin de la Tour, 1766. [MUSÉE D'ART ET D'HISTOIRE, GENÈVE](#)

↳ Marie Anne Tellegen aan het werk, circa 1936. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

▲ Excursie van de vereniging Oud-Utrecht naar Rhenen, 26 mei 1934. Gemarkeerd is Marie Anne Tellegen. [VEREENIGDE FOTOBUREAUX, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

> Titelpagina van Philippe Godet, Madame de Charrière et ses amis (Lausanne 1927), het boek dat Tellegen liet kennismaken met Belle van Zuylen. [WWW.ABEBOOKS.COM](#)

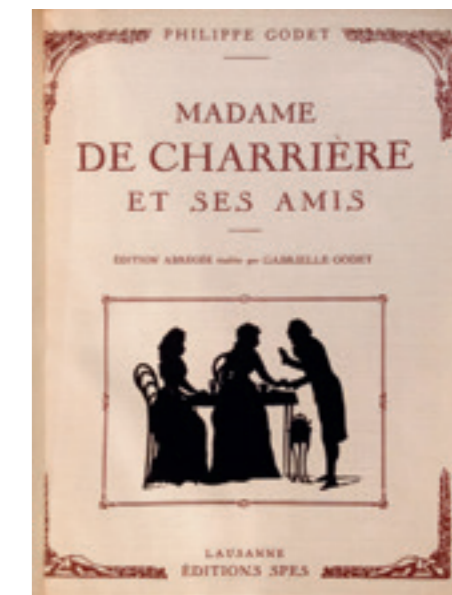
vertelt ze dat ze in 1927 zowel een boek van Philippe Godet over Belle van Zuylen las als de door hem verzorgde briefwisseling tussen Belle en Constant d'Hermences: 'Ik werd uitermate door de figuur geboeid. Zij is spiritueel, geestig en nonconformistisch. Zij ging haar eigen gang. Niet een karakter dat algemeen gewaardeerd werd, al werden haar geest en originaliteit bewonderd.' Belle van Zuylen, die haar romans, gedichten en brieven in het Frans schreef, is in de eerste helft van de 20e eeuw nog relatief onbekend in Nederland. Tellegen wil daar verandering in brengen en publiceert in 1933-1934 de vertaling van een aantal brieven aan d'Hermences in het letterkundig tijdschrift *Groot Nederland* (samen met ene N. Kestler). In een inleiding beschrijft ze een geestverwante met ervaringen die veel op de hare lijken: 'Vijftien jaar oud komt zij in de wereld, in de salons van Utrecht en Den Haag. Een charmante persoonlijkheid, openhartig en eerlijk,

een weinig coquet. onafhankelijk in haar oordeel, origineel, geestig en onderhoudend. Talrijk zijn haar vrienden en bewonderaars, maar even talrijk al spoedig haar vijanden. Zij is te origineel, zij heeft te veel geest en - zij is te openhartig.' Een van de weinigen met wie Belle op voet van gelijkheid kon verkeren, was de bijna twintig jaar oudere, gehuwde David-Louis Constant d'Hermences, kolonel in een Zwitsers regiment in Staatse dienst. Ze ontmoette hem in Den Haag en begon een, aanvankelijke geheime correspondentie die ruim tien jaar zou duren. Tellegen in 1968: 'Daarin stortte ze heel haar hart uit. Zeer boeiende lectuur. Hartstochtelijk en amusant.'

Brandende verliefdheid

In haar inleiding uit 1933 gaat Tellegen uitvoerig in op de moeite die Belle had een geschikte echtgenoot te vinden: ze 'heeft een verlangen, dat voor iemand in haar positie buitensporig is. Ze wil van haar echtgenoot houden.' Pas op haar 30e - heel laat in haar 18e-eeuwse milieu - trad ze in het huwelijk. In Tellegens woorden: 'Tot ontsteltenis en verbazing van heel deftig Holland trouwt [ze] in 1771 met den zachtmoedigen verstandigen, doch zeer arme Mr. de Charrière (...). De onrustige, koortsachtig levende Belle, vol grillen en stemmingen en de evenwichtige, koele de Charrière, wiens tempo gelijk is aan dat van een uurwerk.' Ze verhuisden naar het Zwitserse Colombar en Belle ging voortaan door het leven als Madame Isabelle de Charrière. Het huwelijk werd een teleurstelling.

Een brandende verliefdheid op een jonge man op haar 43e liep uit op 'niets dan bittere, aschgrauwe ellende'. Enkele jaren later ontmoette Madame de Charrière 'een talentvollen, vroegrijpen jongeman: Benjamin Constant' met wie het kwam tot 'een intellectuele intimiteit, die hen voor elkander onontbeerlijk maakt'. In 1968 voegt Tellegen daar aan toe: 'Commentatoren vragen zich altijd af of ze wel of geen verhouding met elkaar hadden. Naar mijn gevoel hadden ze dat niet. Ze was niet zinnelijk. Ze begint geen amourette met een jongeman terwijl ze in de veertig is.' Tellegen is niet alleen maar positief over Belle van Zuylen en haar werk. In het interview noemt ze haar laatste, meer

Heringerichte kamers van Belle van Zuylen in Slot Zuylen, circa 1980. STICHTING SLOT ZUYLEN

pedagogische boeken 'vrij vervelend' en spreekt ze het vermoeden uit dat Belle door verkeerde keuzes een eenzame oude dag kende: 'De laatste jaren zijn koud, dan is ze triest. Ze trekt zich terug op haar kamer. (...) Ze heeft nooit werkelijk van iemand gehouden, tot ze wakker werd toen het te laat was.'

Regentschap Slot Zuylen

Sinds ze in 1927 Belle van Zuylen heeft ontdekt, leest Tellegen 'alles van en over (het) adellijk enfant terrible van de 18e-eeuwse literatuur' (onderkop interview *Het Parool* 1968). In augustus 1953 houdt ze een radiopraatje over haar idool en dat doet ze volgens haar vriendin Jane de longh 'beeldend en met gezag'. Namens het College van Curatoren van de universiteit is ze het jaar daarvoor toegetreden tot het College van Regenten van de Stichting Slot Zuylen. De stichting, opgericht door de laatste bewoners, krijgt het beheer over het kasteel, de tuinen en de collectie met het doel het geheel als museum voor het publiek toegankelijk te maken. In 1961 heeft Tellegen een belangrijk aandeel in een Belle van Zuylen-tentoonstelling die in maart en april te zien is in het Instituut

Néerlandais in Parijs en aansluitend in het Rijksmuseum. De expositie, die zo'n 200 portretten, schilderijen, manuscripten, boeken, brieven en andere objecten omvat, krijgt in de pers veel aandacht, meest positief. Verschillende journalisten putten ruim uit de levensschets uit de catalogus, geschreven door Tellegen. Die heeft het zich gemakkelijk gemaakt: de tekst is een licht aangepaste versie van haar artikel uit *Groot Nederland* van 28 jaar eerder. Het interview in *Het Parool* van 11 november 1968 vindt plaats naar aanleiding van

Bronnen en literatuur

- HUA, 806 Archief Vereniging Oud-Utrecht 1923-1985, inv.nrs. 1, 4, 20, 29 en 35.
- *Jaarboekje Oud-Utrecht 1929-1935*.
- Mineke Bosch, 'Marie Anne Tellegen verzetsvrouw', in: Els Kloek (samenstelling), *1001 Vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen 2013) p. 1291-1292.
- Marian Spinhoven, 'Bij Belle van Zuylen op het kasteel', *Het Parool* 11 november 1968, p. 7.
- Marie Anne Tellegen, 'Brieven van Belle van Zuylen aan Constant d'Hermences', *Groot Nederland* 31 (1933) Tweede deel, p. 515-519.
- Marie Anne Tellegen, 'Belle de Zuylen', in: *Catalogue Exposition Belle de Zuylen et son époque* (Paris/Amsterdam 1961) p. 7-11.
- Roos Vermeij, *De 'vrouwendingen' van mej. mr. M.A. Tellegen* (doctoraalscriptie Leiden 1992).
- W.H. Weenink, *Vrouw achter de troon. Marie Anne Tellegen 1893-1976* (Amsterdam 2014).
- Peter van Zonneveld, 'Uitgever G.A. van Oorschot: Voor een vrouw die men liefheeft behoort men elk faillissement te riskeren', *NRC Handelsblad* 19 oktober 1979.

de openstelling van de gerestaureerde Belle van Zuylen-kamers in Slot Zuylen. Tellegen is nauw betrokken bij de herinrichting. Ze vertelt: 'Het zijn maar twee kleine kamertjes, die in een afschuwelijke twintigste-eeuwse toestand waren, met een ingebracht plafonnetje (...) Toen het plafonnetje er werd uitgehaald, kwamen er balken te voorschijn. Geverfd en wel. Met subsidie (...) zijn behang, een bed en stoelen uit de achttiende eeuw aangekocht. Dat bed is heel belangrijk, omdat ze in haar brieven vaak schrijft dat ze in bed zit en 's avonds praat met haar broers.'

Niet alle Belle-projecten van Tellegen slagen. Uitgever Geert van Oorschot herinnert zich in 1979: 'Na de oorlog ontmoette ik, via contacten uit de illegaliteit, Mr. Marie Anne Tellegen (...) Zij bleek een grote bewondering voor Belle van Zuylen te hebben, wist er ongelofelijk veel van, had alles gelezen wat in druk verschenen was. Toen besloot ik definitief de verzamelde werken uit te geven (...) Marie Anne Tellegen verklaarde zich bereid er aan te beginnen, samen met haar vriendinnen Dr. Jane de longh en Henriette de Beaufort, adellijke dames die zich met Belle verwant voelden. We hadden er prachtige gesprekken over, maar er is nooit een donder van terecht gekomen!' Zonder Tellegens medewerking verschijnen de verzamelde werken uiteindelijk toch. De tien door Van Oorschot tussen 1979 en 1984 uitgegeven dundrukdelen krijgt Tellegen niet meer onder ogen. Ze overlijdt in 1976.

FOTO ANDRÉ RUSCHER

Jaap Roëll, galeriehouder en Kunstliefde-kenner

Geboren en opgegroeid in Bilthoven, trok Jaap Roëll (1946) naar de stad Utrecht om er sociologie te studeren. Na zijn studietijd, begin jaren tachtig, werd hij lid van Oud-Utrecht omdat hij zich verbonden voelde met de stad. De liefde voor kunst en cultuur heeft Jaap van huis uit meegekregen. Hij houdt van de Domstad, haar geschiedenis, van oude en hedendaagse kunst. Aanvankelijk werkte Jaap in de gezondheidszorg. Hij kreeg echter steeds meer behoefte om zijn passie te volgen. Nadat hij van 2006 tot 2012 voorzitter was van Genootschap Kunstliefde, heeft hij nu een eigen galerie waar hij alle disciplines met elkaar verbindt. In zijn Kunstruimte KuuB aan de Pieterstraat is aandacht voor hedendaagse kunst, theater, dans, muziek en literatuur. Hij werkt graag samen met Gaudeamus Festival en het Festival Oude Muziek.

Al meer dan tien jaar werkt Jaap, tussen zijn andere bezigheden door, aan een lexicon van kunstenaarsleden van Genootschap Kunstliefde, opgericht in 1807. Hierin komen zo'n 950 beeldende kunstenaars aan bod uit de periode 1807-2007. In meer dan 600 pagina's beschrijft Jaap zo goed mogelijk wanneer zij lid waren en welke werken ze zoal bij Kunstliefde - en elders - exposeerden. Het lexicon wordt voorafgegaan door een uitgebreide beschrijving van hoogte- en dieptepunten van Kunstliefde en aan het slot komt een epiloog. 'Hoewel het lexicon alleen gaat over beeldende kunstenaars die lid zijn geweest

van Kunstliefde, geeft het ook een beeld van de status van de beeldende kunst in Utrecht, zeker wat de 19e eeuw betreft.' Jaap wil het lexicon dit jaar afronden en publiceren.

Gelaagdheid

'Utrecht heeft veel wat de moeite waard is. Het is een compacte stad met een enorm rijke geschiedenis. Interessant is de samenstelling van de bevolking, de diversiteit, de wijze waarop we elkaar ontmoeten, de gelaagdheid van de stad.' Jaap noemt als voorbeeld het Domplein. 'Je kunt daar Romeinse muren aanraken. Wat zich onder het Domplein bevindt is geweldig. Daar tref je letterlijk de gelaagdheid aan. De historische sporen lopen door elkaar heen. Elke steen heeft zijn geschiedenis.' Ook de gasthuizen in de stad zijn volgens hem bijzonder, zoals het Sint-Eloyen Gasthuis aan de Boterstraat. Begraafplaatsen zoals Soestbergen en Kovelswade vindt Jaap eveneens fascinerend. 'Zo'n begraafplaats is een paradijs onder de doden.' Erfgoed werd niet altijd zo gewaardeerd. 'Toen ik hier studeerde was de stad verloederd. Het was de tijd toen Hoog Catharijne gebouwd werd. Daar was veel verzet tegen. Juist daardoor kreeg de stad aandacht voor restauratie en behoud. Hoog Catharijne vind ik een aantasting dwars door de oude gelaagdheid heen. Gelukkig is het nu beter geworden. Voor de Neudeflat uit 1961 geldt hetzelfde: de verbouwing

is een verbetering. De flat heeft midden in de stad zijn plaats gevonden en is nu een monument. Dat noem ik gelaagdheid. Zoveel geschiedenis door de stad heen, ook in combinatie met nieuwe bouwkunst.' Het huis van Mart van Schijndel aan het Pieterskerkhof uit 1993 vindt Jaap goed passen. 'Dit pand heeft zich harmonieus gevoegd. En tegenover KuuB is een appartementencomplex gebouwd dat passend is tussen de oude huizen in.' Bezoekers aan KuuB wijst hij ook graag op de kappen van de gietijzers lantaarnpalen aan de Drift en Nieuwegracht, ontworpen door de schilder Pyke Koch. Jaap sluit af met de woorden: 'We zijn verplicht aan onze voorgangers om respectvol met het erfgoed om te gaan. Alles heeft met de toekomst te maken.'

Lisette le Blanc

Gerrit Rietveld (1888-1964)

‘Ik heb geen afkeer van het oude’

Niets lijkt verder van elkaar af te staan dan de modernistische architectuur van Gerrit Rietveld en de gotische bouwstijl van de Domkerk. Toch heeft Utrechts bekendste architect meermaals aangegeven dat hij de Dom bewonderde en vond hij dat zijn eigen werk een ‘gotische proportie’ had. Wel had Rietveld een eigenzinnige visie op wat wel en niet behouden moest blijven van het verleden. Naast Oud-Utrecht pleitte hij voor de oprichting van een vereniging ‘Nieuw Utrecht’.

Arjan den Boer studeerde Algemene Letteren en is eindredacteur van dit tijdschrift.

‘Ik ben lid van Oud Utrecht omdat ik van enige grote sterke onverwoestbare stukken binnenstad houd.’ Dat schreef Gerrit Rietveld in 1955 in een opiniestuk voor het *Nieuw Utrechtsch Dagblad*. De redactie had hem gevraagd om te reageren op de

plannen voor verkeersdoorbraken in de binnenstad en de bezwaren die daartegen waren geuit. Het verenigingslid was geen tegenstander van de doorbraken en zag er zelfs een kans in. Volgens hem was ‘Utrecht binnen de singels in de loop der tijd volgepropt; dit heeft veel intiems gebracht, maar de grote schaal bedorven’. Rietveld wilde de Dom meer ruimte geven, al moest dat weloverwogen gebeuren. ‘Laten we

in deze tijd van grote gebeurtenissen niet peuterig denken: het grote en sterke, dat Utrecht’s Dom en omgeving heeft, moet ook architectonisch weer bevrijd worden; niet ondoordacht, als door een bombardement, maar met levensmoed en gevoel voor stedenbouwkundige details.’

Rietveld kwam juist vanuit een historisch perspectief tot zijn visie op de ontwikkeling van de stad. ‘Er zou geen geschiedenis van de stedenbouw zijn, als niet altijd door het een voor het andere, de oude voor de nieuwe situatie verdwijnen moest.’ De Domtoren zelf beschouwde hij als een onovertroffen voorbeeld van vernieuwing. ‘Als iemand nu zou voorstellen in Utrechts binnenstad een gebouw van 100 meter hoog te plaatsen, zou hij (zelfs in deze tijd van hoogbouw) weinig kansen krijgen z’n voorstel uitgevoerd te krijgen’. Rietveld had gelijk; toen in 1960 de Neudeflat verrees, werd die slechts 60 meter hoog. Vernieuwing was noodzakelijk. ‘Als mensen oud worden, kunnen ze soms niet meer méé met het tempo van de tijd; ook een stad kan versuffen en tenslotte doodgaan.’ Enig begrip toonde Rietveld wel voor de aarzelingen tegen verkeersdoorbraken en andere grootschalige plannen. ‘Wat echter veel mensen nerveus maakt en pijnlijk treft op dit terrein is: dat de aanpassing aan de behoefte vroeger geleidelijk met kleine overgangen kon gebeuren en nu planmatig en met groter visie moet geschieden.’ Om goed over zo’n nieuwe stedenbouwkundige visie na te denken en te adviseren was het volgens Rietveld wenselijk om een vereniging ‘Nieuw Utrecht’ op te richten, ‘als logisch gevolg en niet als tegenstelling van Oud Utrecht’.

Gotische proportie

Rietvelds waardering voor de gotische Dom - die volgens hem dus ‘bevrijd’ moest worden - was niet eenmalig. In 1935 had hij een interview gegeven aan J.A.F. Janzen van het *Utrechtsch Nieuwsblad*. De architect ontving de verslaggever toen in zijn werkkamer aan de Oudegracht 55, omringd door boeken, tijdschriften, tekeningen, plattegronden en modellen. ‘En dan is daar een collectie foto’s waaronder mij één prachtige, bijna verticaal gerichte opname van den steenen lantaarn in den Domtoren treft. Hoe tooverachtig versterkt hier de lichtval het contourenspel van dit bouwwerk! “Ja, dat is nu de Gotiek”, glimlacht Rietveld, “maar wilt U wel geloooven, dat die voor mijn gevoel oneindig veel dichter bij ons heden staat, dan de vorige eeuw?”’.

- < Gerrit Rietveld achter zijn woning boven de Vreeburg-bischoep met zicht op de Domtoren, jaren dertig. BRON ONBEKEND
- ✓ Portaal van de pandhof van de Dom, tekening Gerrit Rietveld, circa 1905. RIETVELD SCHRÖDERARCHIEF / CENTRAAL MUSEUM
- > Gerrit Rietveld op zijn ‘gotische’ stoel voor Slot Zuylen, 1958. RIETVELD SCHRÖDERARCHIEF / CENTRAAL MUSEUM

En toen Rietveld in 1959 een rondleiding gaf over zijn eigen overzichtstentoonstelling in het Stedelijk Museum in Amsterdam - een jaar eerder te zien in het Centraal Museum - stond hij stil bij wat hij zelf zijn eerste ontwerp noemde. Het was een rechte stoel in sobere stijl, maar met enkele gotische ornamentjes in de hoeken. In 1906, toen hij als meubelmaker in de leer was bij zijn vader, had Gerrit de stoel ontworpen voor de poortkamer van Slot Zuylen. Over dat eerste ontwerp zei hij in 1959: ‘Het heeft me later verwonderd toen ik het in een blad van oude kastelen [terug]zag, dat het zo’n gotische proportie had. Dat zat me natuurlijk een klein beetje in de vingers, en dat ziet u misschien ook in later werk.’

Eigen stijl

Rietveld bleef zich dus verwant voelen met de gotiek, maar moest inmiddels niets meer hebben van de neogotiek en ander historiserende stijlen. Tijdens de rondleiding, waarvan een geluidsopname bewaard is, vertelde hij: ‘U ziet wel dat ik ook niet van de

oude stijlen ben afgehaakt, omdat ik ze niet mooi vond. Of omdat ik het niet goed kon maken, want ik had het vak goed geleerd. Maar ik ben er mee uitgescheden omdat het geen voldoening gaf. Ik zag er geen toekomst in. Want alles wat je maakte in die oude stijlen was eigenlijk slechter dan wat de mensen in die tijden zelf maakten.’ Als jongen had Gerrit met zijn vader nog meubels in neo-rococostijl gemaakt en dito bovendeurstukken geschilderd voor de Utrechtsche Hypotheekbank aan de Drift in opdracht van architect P.J. Houtzagers. In dezelfde jaren volgde Gerrit lessen bij Houtzagers aan de avondschool van het Utrechtsch Museum van Kunstnijverheid aan de Wittevrouwenkade. Uit die periode zijn twee tekeningen bewaard die hij waarschijnlijk in het kader van de teken- en ornamentieklessen maakte. De ene geeft gedetailleerd het toegangsportaal weer van de pandhof van de Dom in Utrecht. Dat

portaal met een reliëf van Sint-Maarten was feitelijk neogotisch, nog maar goed tien jaar eerder ontworpen door Pierre Cuypers bij de restauratie van de pandhof. Bij het losmaken van zijn vader - wat met de nodige ruzie gepaard ging - en de ontwikkeling van een eigen stijl nam Gerrit Rietveld na 1915 rigoureuze afscheid van de neostijlen. Maar de oorspronkelijke stijlperiodes bleef hij altijd waarderen, zoals hij in 1935 Janzen vertelde: ‘Verstaat U mij goed, ik heb geen afkeer van het oude. Integendeel! Maar in dezen tijd kan men geen “Louis Quinze” meer scheppen. Imitatie is dood werk. De tijd, waarmee die stijl harmonieerde, van welks geest de stijl de stoffelijke uitdrukking was, die tijd is onherroepelijk voorbij. Bij onzen eigen tijd past ook een eigen stijl, en geen aanleunen aan vroegere stijlen.’ Het feit dat iemand met een dergelijke visie lid was van de Oud-Utrecht, geeft aan dat de vereniging niet alleen stond voor behoudzucht.

Bronnen

- Nico Hijman e.a., *Vernieuwing aan de Vecht. Rietveld in Slot Zuylen*, themamagazine Slot Zuylen 2017 (hierin o.a. transcriptie van de rondleiding in 1959).
- J.A.F. Janzen, ‘Een Architect aan het woord. Gesprek met Rietveld’, *Utrechtsch Nieuwsblad* 14 december 1935.
- Gerrit Rietveld, ‘Moord op Utrechts binnenstad of: levensvoorwaarde voor een stad’, *Nieuw Utrechtsch Dagblad* 15 oktober 1955.

Architectuurhistoricus en publicist Rob Dettingmeijer schreef in het Jaarboek Oud-Utrecht van 2010 een bijdrage over Gerrit Rietveld, getiteld 'Wereldberoemd in Utrecht'. Hij merkte daarin op dat de bekende Utrechtse architect en meubelmaker groot belang hechtte aan de sociale functie van volkshuisvesting. En dat was een typische Rob Dettingmeijer-waarneming: ook voor hemzelf had architectuur en stedenbouw alles te maken met emancipatie en sociale rechtvaardigheid.

Armand Heijnen is historicus en publicist. Hij was als redacteur verbonden aan de Universiteit Utrecht.

Het verhaal in het *Jaarboek Oud-Utrecht* verscheen naar aanleiding van de tentoonstelling *Rietvelds universum*, die hij in 2010 met Ida van Zijl en Marie-Thérèse van Thoor samenstelde. Onder diezelfde titel publiceerde het drietal ook een rijk geïllustreerd boek. Rietveld, zo blijkt uit Dettingmeijers

bijdrage in het jaarboek, werd wereldberoemd met zijn rood-blauwe stoel en het Rietveld Schröderhuis, maar zijn latere experimenten op het gebied van het Nieuwe Bouwen, die weinig meer van doen hadden met De Stijl, wisten nauwelijks een publiek buiten Utrecht te bereiken. Ook werden veel van zijn ontwerpen tegengehouden door ambtenaren of schoonheidscommissies. Pas na zijn zestigste kon hij wat meer bouwen, maar ook toen bleef

volgens Dettingmeijer de reputatie 'geniaal ontwerper, maar technisch onbekwaam' aan Rietveld kleven.

De uit Rotterdam afkomstige Rob Dettingmeijer studeerde begin jaren zeventig kunstgeschiedenis in Utrecht en specialiseerde zich in hedendaagse architectuur en stedenbouw, met name in het Nieuwe Bouwen. Van 1982 tot 2010 was hij als universitair docent aan datzelfde kunsthistorisch instituut verbonden. Hij doceerde er de theorie en geschiedenis van architectuur en stedenbouw van circa 1750 tot heden. In 1988 promoveerde Dettingmeijer op de stedenbouwkundige ontwikkeling van Rotterdam tussen de twee wereldoorlogen. Volgens Marie-Thérèse van Thoor, een van zijn eerste studenten en latere collega, lag zijn grote verdienste vooral in het lesgeven. Voordien was het onderwijs aan het kunsthistorisch instituut voor veel studenten nogal consumptief en gericht op reproduceren. Dettingmeijer stimuleerde zijn studenten tot kritisch nadenken en tot het leggen van verbanden met actuele kwesties. Lesstof stond niet meer op zichzelf; Dettingmeijer legde allerlei sociaal-maatschappelijke, economische en culturele dwarsverbanden. De te bestuderen literatuur zag er opeens heel anders uit en de studenten moesten op pad, al dan niet gewapend met schetsblok. Dettingmeijer zelf had altijd een tekenboekje bij zich, waarin hij schetsen maakte van gebouwen, maar ook van vogels - zijn grote vrijetijdspassie.

Niet elke student kon goed met zijn wijze van lesgeven uit de voeten, herinnert Van Thoor zich. Hij vooronderstelde bij zijn studenten nogal wat kennis, eiste een actieve opstelling en sprak bovendien binnensmonds, wat zijn colleges niet vergemakkelijkte. Maar voor de studenten die zijn belangstelling voor moderne architectuur, stedenbouw en erfgoedzorg deelden en daarvan in hun studie ook blijk gaven, was hij een ideale docent. Behalve in Utrecht gaf Dettingmeijer ook nog les aan de Rotterdamse Academie van Bouwkunst (van 1977 tot 1988) en aan de Landbouwniversiteit Wageningen (van 1985 tot 1999).

Rob Dettingmeijer (1945-2016)

Architectuurgeschiedenis en activisme

- < Rob Dettingmeijer omstreeks 2010. FACEBOOKPAGINA KUNSTGESCHIEDENIS UU
- > Omslag van *Rietvelds universum*, 2010. NAI UITGEVERS
- ↘ Tentoonstellingsaffiche van *De ideale stad*, 1988. CENTRAAL MUSEUM

Exposities en publicaties

Buiten de universitaire wereld genoot Dettingmeijer in het Utrechtse enige bekendheid vanwege zijn medewerking aan enkele exposities, zoals *Rietvelds universum*. Maar eerder al, in 1988, had hij voor het Centraal Museum meegewerkt aan de publicatie *De Ideale Stad - Ideaalplannen voor de stad Utrecht*, bij gelegenheid van het 150-jarig jubileum van het museum. De gelijklopende expositie bracht de historische stadsplannen in beeld van Moreelse (1664), Zocher (1829), Berlage (1924) en het plan voor Hoog Catharijne (1962). Actiever nog was Dettingmeijer op publicitair gebied - feitelijk was hij oorspronkelijk afkomstig uit de journalistieke wereld. Begin jaren zeventig was hij medewerker van het *Utrechts Nieuwsblad* en van *Solaire Reflexen*, het weekblad van de universiteit dat in 1975 werd omgedoopt tot *Utrechts Universiteitsblad*. Hij behandelde aanvankelijk nog uiteenlopende onderwerpen, zoals studentenvakbond USF, Orca-roekampioenschappen of een bezetting van het faculteitsbureau Geneeskunde omdat studenten meer inspraak wilden. In toenemende mate echter begon hij over zijn vak te publiceren. Zo schreef hij in 1973 een groot artikel over de (on)leefbaarheid van De Uithof. Daarin ontpopte hij zich als activist die van mening was dat alleen gebruikers kunnen bepalen wat 'leefbaar' is. Dettingmeijer trok van leer tegen de 'maquettebouwers' die kozen voor een strikte scheiding tussen wonen en werken. 'In het voorgeschreven recreatiegebied recreëert men, in het voorgeschreven woongebied woont men, in het voorgeschreven werkgebied werkt men', fulmineerde Dettingmeijer. Sloten, houtwallen, bomen en planten moesten wijken. Maar door de enorme en onvoor-

ziene toestroom van studenten hobbelden die plannenmakers voortdurend achter de feiten aan. Als gevolg daarvan moest bijvoorbeeld Trans II (inmiddels omgedoopt tot het Van Unnikgebouw) razendsnel uit de grond gestampt worden, door Dettingmeijer in navolging van het *Architectuurblad* aangeduid als 'een brok opgestapelde armoede'. Het stedenbouwkundig plan voor De Uithof was van ir. J.A. Kuiper, dezelfde man die de binnenstad had opgescheept met plannen voor verkeersdoorbraken, voegde Dettingmeijer er vilein aan toe.

Sociaal activisme

De binnenstad had zijn bijzondere interesse. Het activisme van Dettingmeijer gold met name zijn inspanningen voor bewonersgroepen van oude stadswijken. Zijn belangstelling voor de sociale rol van volkshuisvesting was in die tijd binnen de academische wereld nog betrekkelijk ongewoon. 'Rob was niet zozeer van de villa's maar van de volkswoningbouw', herinnert Van Thoor zich. 'Hij profileerde zich als rebelse man van het volk - hoewel hij zelf eerder uit de middenstand kwam.' De tweede helft jaren zeventig was de tijd van de kraakbeweging, van staatssecretaris Jan Schaefers adagio 'In geouwehoer kun je niet wonen' en van een onwankelbaar geloof in de maakbaarheid van de samenleving. Een periode waarin Dettingmeijer naadloos paste.

Al tijdens zijn studie organiseerde hij met medestudent Juliette Roding en hoogleraar Wessel Reinink het internationale symposium *Architectural History. A Social Science?* (1977). Tijdens dat symposium werd al duidelijk dat Dettingmeijer niet zozeer gegrepen werd door de schoonheid of regels van de architectuur, maar door de uitwerking ervan op het sociale leven van mensen en door de daaruit voortvloeiende noodzaak politiek te handelen. In zijn eigen biotoop, de universiteit, gaf hij dat engagement vorm door jarenlang als actief lid van ambtenarenbond Abvakabo op te komen voor de belangen van het universitair personeel. In zijn allereerste vakpublicatie *Antwoorden op de leegten* uit 1976 hield hij stedenbouwkundigen, monumentenzorgers en architecten voor dat ze op slooplocaties in oude binnensteden geen grote nieuwbouwprojecten zouden moeten plannen, maar die gaten op een passende, kleinschalige wijze moesten invullen. Hij noemde onder meer Achter Clarenburg als voorbeeld. Dettingmeijer was zelf een van de krakers van Achter Clarenburg 2 en lid van de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken Utrecht, die een halt wilde toeroepen aan het oprukken van Hoog Catharijne. Doordat deze werkgroep het kraakpand als het huis van de schilder Jan

> Achter Clarenburg tijdens de bouw van Hoog Catharijne, 1971. A.J. VAN DER WAL, RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED

✓ Rob Dettingmeijer op excursie met studenten. SASKIA STOUTEN-SCHRIJER

van Scorel op de monumentenlijst wist te krijgen, kon de verdergaande city-ontwikkeling hier worden gestopt. Gespecialiseerd in moderne architectuur als hij was, vond Dettingmeijer het oorspronkelijke plan Hoog Catharijne best charmant, maar de kaalslag rondom dit winkelcentrum stuitte hem tegen de borst. Zijn oplossing kwam overeen met wat inmiddels wel de *communis opinio* is: verdere sloop tegengaan door restauratie en hergebruik. Daarbij dacht hij bijvoorbeeld aan behoud van de twee kazernes achter het station, Sypesteyn en Hojel. Dat lukte niet, maar veel later leverde Dettingmeijer nog een soortgelijke bijdrage als jurylid van de ideeënprijsvraag voor herbestemming van poppodium Tivoli aan de Oudegracht, die in 2015 werd georganiseerd door de vereniging Oud-Utrecht.

Nationaal en internationaal

Dettingmeijer bleef veel publiceren toen hij als universitair docent en onderzoeker werkzaam was. Als vaste medewerker Architectuur en Stedenbouw voor weekblad *De Groene Amsterdammer* ten tijde van hoofdredacteur Martin van Amerongen besprak hij in 1985 bijvoorbeeld de Biënnale Jonge Architecten in de Beurs van Berlage. Terwijl de meeste recensenten enthousiast waren over het werk van de tien gepresenteerde, aanstormende architecten, vreesde Dettingmeijer dat zij vooral bezig waren met hun eigen toekomst in plaats van met oplossingen voor maatschappelijke kwesties. Hij was enige tijd eindredacteur van het bulletin van de Koninklijke Nederlandse

Oudheidkundige Bond, de KNOB. Hiervoor schreef hij in 2001 een artikel over kerkgebouwen uit de wederopbouwperiode en maakte hij in 2011 een themanummer over landschappen. Voor *ArchiNed* schreef hij artikelen en boekrecensies. Zijn artikelen

waren niet allemaal even gemakkelijk te lezen. Net als zijn onderwijs ging zijn journalistiek werk gebukt onder het feit dat bij hem achter elke vraag en inzicht weer een andere vraag en nieuw inzicht schuil bleken te gaan, zoals Martine Bakker in 2016 op *ArchiNed* memoreerde. Daarmee vroeg hij veel van student en lezer. 'Rob had overal interesse in', volgens Van Thoor. De laatste tien jaar van zijn leven was Dettingmeijer vaak internationaal werkzaam. Zo gaf hij gastcolleges in Boston (MIT), Duitsland en Canada. In 2006 was hij een van de oprichters van het European Architectural History Network, een organisatie die de uitwisseling en verspreiding van architectuurhistorische kennis wilde bevorderen. In juni 2016 kwam een plotseling einde aan Dettingmeijers vele activiteiten; hij overleed na een kort ziekbed, een kleine zes jaar na zijn pensionering van de universiteit. Het meest trots was hij, zo herinnert Arjen Oosterman zich in een 'In Memoriam' in het *Bulletin KNOB* 2022-4, op een boekje dat hij voor schoolkinderen schreef: *Mehmet weet niet waar thuis is* (1983), waarin hij zich richtte op een multiculturele maatschappij.

Met dank aan Marie-Thérèse van Thoor en Els van Gerwen.

Bert Maes, groen- en cultuurhistoricus

Geboren in Tilburg (1944), woont Bert Maes sinds 1966 in Utrecht, waar hij biologie studeerde. Toen begon ook zijn liefde voor de stad. 'Ik ben al snel lid geworden van Oud-Utrecht. We gingen op zoek naar kennis en dan kom je bij de historische vereniging uit. Oud-Utrecht voerde toen actie om het dempen van de singel tegen te gaan. We kwamen net op tijd.' Ook Berts vrouw Emma, eveneens bioloog, zette zich in voor behoud van de oude stad en nog altijd voor Pandhof Sinte Marie. Toen in 1970 Hoog Catharijne gebouwd werd, richtte een groep studenten, onder wie Bert en Emma, de Stichting Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken op om sloop van monumentale panden tegen te gaan. Een grote inspiratiebron was daarbij bouwhistoricus Bart Klück (overleden in 2021). Bert en Emma wonen in Achter Clarenburg 2, een huis met een bewogen geschiedenis die zij deels zelf meemaakten. 'We wisten welke monumenten op de slooplijst stonden, en dat waren er heel veel. Bart Klück ontdekte het unieke huis Achter Clarenburg 2. We waren bang dat de gemeente het pand zou slopen. Het huis werd gespaard door het te kraken en

contact te zoeken met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Achter Clarenburg 2 kwam toen meteen op de rijksmonumentenlijst. In dit huis hebben we een kamer met een middeleeuwse vloer, muren, stookplaats en balkenplafond. Het is eigenlijk ongelooflijk. Ik ben me ervan bewust dat we mooi wonen tussen muren van zeven eeuwen oud.' In de woonkamer hangt een kopie van een portret van de schilder Jan van Scorel, die hier in de 16e eeuw gewoond heeft. Bert stond ook aan de basis van Stichting Historische Behangsels en Wanddecoraties in Nederland. Hij heeft heel wat historisch behang uit containers bij oude panden gehaald die anders verloren gingen. Hij houdt ook de varens op de stadsmuren, bomen en andere beplantingen in de gaten. 'Er zijn overeenkomsten tussen natuur en cultuur: het leren kijken, de tijdlagen, hoe determineer je een plant of huis. Natuurlijk zijn er verschillen. In de biologie kijk je naar processen, het gaan en vergaan. Bij monumentenzorg denk je in behoud, materiaal, bouwconstructies. Het denken in erfgoed, dát kennen biologen niet. Het is mijn vak geworden: groen- en cultuurhistorie.'

Verkwanseling

Bert houdt van Utrecht, maar is er ook somber over. 'Ik heb veel onderzoek gedaan naar Amelisweerd, de Nieuwe Hollandse Waterlinie en het Zocherpark, en maak me zorgen hoe er nu met groene en gebouwde monumenten omgegaan wordt. Er verdwijnt te veel en dat is niet nodig.' Bert moppert graag over de lopende restauratie van de Domtoren. 'Ik vind het een slechte restauratie. Een groot deel van de toren is onnodig afgebroken. Men maakt gebruik van nieuwe, niet-passende stenen. Het originele wordt verkwanseld. Toch is er zoveel kennis in deze stad. Daar maakt men te weinig gebruik van. Men had zich moeten laten adviseren door Frans Kipp en Bart Klück. Wat er is, moet je behouden en goed beheren.' Ondanks zijn somberheid blijft Berts liefde voor de Domstad groot. 'Utrecht is een fantastische stad, waar de tijd voelbaar is. Het is goed dat burgers initiatieven nemen, maar er is ook een belangrijke rol voor de gemeente. Er moet serieus gedacht worden aan gemeentelijke afdeling Groen Erfgoed. We hebben hier in de stad zoveel groene topstukken. Het behoud ervan gaat niet vanzelf.'

Lisette le Blanc

Een leefbare toekomst voor de binnenstad

Voor architect Aart Oosting stond één ding voorop en dat was een bewoonbare binnenstad. Vanaf zijn allereerste activiteiten aan het begin van de jaren zestig maakte hij zich daar druk over. Hij stoorde zich aan de grote doorbraakplannen van de gemeente, maar mopperde niet zo hard op oudheidkundige organisaties die zich verzetten tegen iedere vernieuwing. Oosting was een man met een uitgesproken mening die hij niet onder stoelen of banken stak. Maar hij hield het niet alleen bij woorden. Als architect droeg hij met zowel nieuwbouw- als restauratieplannen veel bij aan de binnenstad.

Bettina van Santen is adviseur architectuur en stedenbouw bij Erfgoed gemeente Utrecht en redacteur van dit tijdschrift.

Aart Oosting werd in 1935 geboren in Rijswijk en woonde vanaf zijn eerste jaar in Utrecht. Hij volgde de hbs en deed in 1957 eindexamen bouwkunde aan de Hogere Technische School aan de Vondellaan. In 1960 begon hij samen met Hans Beunderman (1948) een architectenbureau op Achter Sint Pieter 7. Het bureau begon naar eigen zeggen 'met wat aanrommelen in de binnenstad. Een huisje hier, een winkeltje daar'. Voor zichzelf en zijn gezin kocht Oosting in 1961 een huis aan de Nieuwegracht. Het moest grondig opgeknapt worden en stond in een vervallen buurt. Dit was zijn eerste confrontatie met een gemeentebestuur dat hele andere ideeën had over de binnenstad. 'De doorbrekers en de weghalers van de woonfunctie en al die opvattingen die de voorbode zijn geweest voor zoiets als Hoog Catharijne, waarvoor ik geen enkel enthousiasme kan opbrengen', zou hij in 1977 in een interview zeggen.

Stad zonder hart

Het gemeentebestuur had in de jaren vijftig en zestig grote verkeersplannen laten maken in de overtuiging dat voor de toekomst van de stad de (auto)bereikbaarheid van groot belang was. Deze plannen zouden niet alleen ten koste gaan van de singels, maar ook delen van het historisch centrum zouden moeten wijken. In de planversie van Jan Kuiper uit 1966 werden de doorbraken gecombineerd met sanering van woningen in delen van de binnenstad die als zeer slecht beoordeeld werden. De Utrechtse binnenstad maakte in die naoorlogse jaren inderdaad een verwaarloosde indruk. In menige straat en steeg stonden slecht onderhouden woningen, soms zelfs onbewoonbaar verklaard. Wie het zich kon veroorloven, vertrok naar een moderne woning in een van de nieuwe wijken. De leefbaarheid van de binnenstad stond op allerlei manieren onder druk. Hoewel de verkeers- en sloop-

plannen op veel weerstand stuitten, was de discussie over de toekomst van oude binnensteden voor velen een lastig dilemma. Hoe hield je een stad bereikbaar én levensvatbaar, aantrekkelijk als winkelgebied én als woongebied? Oosting stortte zich met overgave in de discussie en had zo zijn eigen ideeën, die hij te pas en te onpas naar voren bracht.

Zo kwam Aart Oosting in 1965 met een eigen verkeersplan. Ook in zijn plan was de bereikbaarheid van het centrum voor het verkeer uitgangspunt, maar volgens hem kon dat met behoud van singels en grachten en zonder aantasting van het stadsschoon. Hij tekende twee rondlopende autoroutes met eenrichtingsverkeer, een door het centrum en de andere direct buiten de singels. Alle andere straten, grachten en pleinen zouden alleen toegankelijk zijn voor voetgangers en fietsers. Er waren wel nog aan- en afvoerstraten voorzien naar die binnen- en buitenring. Daar waar voetgangers en fietsers de rondweg of zo'n afvoerweg kruisten, kwam een tunnel. Ook alle geparkeerde auto's wilde Oosting weg uit de straten. Ter compensatie tekende hij een tiental parkeergarages aan de beide ringwegen. Dat de stad bereikbaar moest zijn voor de automobilist stond ook voor hem nog niet ter discussie.

In 1967 was Oosting een van de oprichters van het Comité Stad zonder Hart, waarvan ook Coen Temminck Groll, Wally van Lanschot en Peter Vos deel uitmaakten. Ze organiseerden een *teach-in* (een nieuw soort discussiebijeenkomst naar

Amerikaans voorbeeld) met het stadsbestuur over het verkeersplan Kuiper. Volgens een krant schuwde het comité provocerende uitspraken niet. In het bijzijn van burgemeester De Ranitz verweet Oosting het stadsbestuur absoluut geen visie te hebben en de binnenstad 'te verzieken'. Ook een kritisch gemeenteraadslid kreeg te horen dat 'raadsleden van de hele materie geen ene bliksem snappen'. Oostings grote

< Aart Oosting op het Domplein, jaren negentig. ARCHIEF OOSTING, HET UTRECHTS ARCHIEF

< Janskerkhof, uit het verkeersplan van Aart Oosting, 1965. ARCHIEF OOSTING, HET UTRECHTS ARCHIEF

∨ *Teach-in* van Stad zonder Hart. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 27 oktober 1967. HET UTRECHTS ARCHIEF

ergernis was dat leefbaarheid van de binnenstad alleen werd beschouwd vanuit economisch belang. Maar het ging hem om een binnenstad waar ook gewone mensen konden (blijven) wonen.

Niet bang voor sloop

Dat Oosting een uitgesproken tegenstander was van de gemeentelijke verkeersplannen, betekende niet dat de historische binnenstad voor hem heilig was. Vaak keerde hij zich juist in felle bewoordingen tegen 'de angst voor het nieuwe'. Dit geluid liet Oosting wellicht ook horen binnen Oud-Utrecht, waarvan hij wel lid was geworden. Het was in zijn ogen helemaal niet erg om bepaalde gebouwen af te breken, als er maar een visie was op de binnenstad om tot de juiste keuzes te komen. Her en der willekeurige panden restaureren vond hij daarom geen goed idee. Zijn doel was goed kunnen wonen in het oude centrum en 'restaureren kost zoveel dat je de gewone bevolking uit de binnenstad weghaalt'. Het stadscentrum was in zijn

ogen een gebruiksvoorwerp. 'Handhaaf enkele [sic] waardevolle bebouwing en ga dan zorgen voor aangepaste nieuwe bebouwing.' Zo stelde Oosting in 1968 in een interview dat de hele buurt rond de Springweg van de Geertekerk tot het Duitse Huis gesaneerd kon worden. 'Ruim alles op. En dan een goed plan ontwerpen.' Oosting liet het niet bij woorden. In 1977 ontwierp hij een klein woonblok aan de Strosteeg en Teugelhof met 25 betaalbare woningen voor jongeren en jonge stellen. Ze verzezen op de plek waar de - onder-tussen afgeblazen - verkeersplannen hun sporen hadden achtergelaten. Aan de Springweg waren panden gesloopt voor de bouw van een parkeergarage. Oosting herstelde hier het historische stadsweefsel met nieuwbouw. Hij noemde het zelf een experiment, want er waren nog maar weinig voorbeelden in Nederland van zo'n invulling. Hij herstelde niet alleen de oude stegenstructuur, maar maakte ook 'nieuwe architectuur', precies zoals hij zelf altijd predikte. Het experiment slaagde. Er meldden zich duizend mensen aan die er graag wilden wonen. De Nederlandse kranten schreven er vol lof over, ook de *Telegraaf*, die niet goed snapte dat mensen in de binnenstad wilden wonen. Het woningblokje haalde allerlei vakbladen over stadsvernieuwing, ook de Britse pers. Onder de kop 'Dutch Treat' werd dit Utrechtse woningcomplex de Engelse steden ten voorbeeld gehouden.

Parkeren onder de singel

Oosting bleef gevraagd en ongevraagd met zijn visie op een leefbare binnenstad komen. In 1976 presenteerde hij een plan om een parkeergarage onder de singel te maken. Hij was op dat moment in opdracht van de gemeente betrokken bij een 'rehabilitatieplan' voor een deel van de zuidelijke binnenstad bij de Nieuwegracht. 'Je kunt niet de wijk verbeteren én de auto ter wille zijn'. De straat is er om te spelen, te wandelen en te recreëren, was Oostings overtuiging. Een parkeergarage tussen de bebouwing, zoals hij enkele jaren eerder nog had voorgesteld, vond hij inmiddels een gruwel. Maar een 600 meter lange garage van twee verdiepingen onder de singel, was wel een optie. 'In de bodem en dan het water er weer overheen.' Hij liet het een ingenieursbureau helemaal doorrekenen en het kon. Maar volgens eigen zeggen werd hij alleen maar uitgelachen door de gemeente. Het weerhield Oosting er niet van met voorstellen te blijven komen om de leefbaarheid van de binnenstad te bevorderen. In 1980 overhandigde hij als cadeau aan een hoge gemeentebtenaar zijn studie over wonen boven winkels. Er werd al langer gediscussieerd over de vele leegstaande verdiepingen in het centrum, maar het bleef bij praten. Oosting schetste als eerste hoe het zou kunnen. Hij tekende galerijen en loopstraten aan de achter-

zijde om de woningen te ontsluiten, met trappen naar de stegen. Er was zelfs plaats voor een klein tuintje tussen de achtergevel en de galerij of de loopstraat. Oosting kon het niet laten om ook nog een speldenprik uit te delen aan de gemeente die kort daarvoor een deel van het centrum autovrij had gemaakt. Hij noemde het een 'aardige gedachte' om de auto uit de stad te weren 'met een kamerbreed tapijt en nostalgische lantaarns', maar een echt bewoonbare binnenstad kwam er alleen als er mensen zouden wonen in plaats van alleen winkelen.

In alle interviews die Oosting in die jaren gaf, bleef hij erop hameren dat een levendige en leefbare stad ook gebaat was bij goede nieuwe architectuur en dat was in zijn ogen niet hetzelfde als goed ingepaste architectuur. Hij stak zijn ergernis over de nostalgiserende trend van die jaren niet onder stoelen of banken. Stedenbouwkundigen die eerst nog 'doorbrekers' waren, hadden zich in zijn ogen opeens bekeerd tot 'gevoelig en kleinschalig'. Hadden ze er vroeger al niets van begrepen, nu sloegen ze de plan weer mis 'met hun leuke rode dakpannetjes en rode baksteen á la *In de Soete Suykerbol*'. Ook leden van de monumentencommissie die zich hadden uitgesproken voor 'inbreiding' van het nieuwe in het oude kregen er van langs. 'Prietpraat met hun fantastische wijsheid dat het ingebreide moet passen bij het oude breiwerk. Ja hoor, twee recht, twee averechts of eventueel in handgeknoopte ongebleekte geitenwol?' Een levende stad mocht zich volgens Oosting continu vernieuwen, net zoals de behoeften van de bewoners veranderen met de tijd.

Niet wegrestaureren

Zulke stevige uitspraken roepen wellicht het beeld op van een architect die niets had met restauratie. Maar het tegendeel was waar. Oosting voerde menige restauratie in Utrecht (en daarbuiten) uit, vaak in opdracht van het Utrechts Monumentenfonds. Al bij zijn bemoeienis met de herbestemming van het complex van 't Hoogt in 1969 wilde hij juist de bouwgeschiedenis naar voren laten komen. De sfeer van het complex en het rommelige van allerlei bouwfasen wilde hij niet 'wegrestaureren'. Aanvullen met eigentijdse materialen was geen taboe, want hij was immers een

- < Bouw van Oostings woningen aan de Strosteeg en Teugelhof, circa 1975. [ARCHIEF OOSTING, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ↳ Nieuwe stegenstructuur in de Strosteeg en Teugelhof, circa 1977. [ARCHIEF OOSTING, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- > Restauratie Duitse Huis, 1999. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ↘ Janskerkhof 13 met door Oosting toegevoegde glazen dakkapellen. [ARJAN DEN BOER](#)

architect uit 1969. Reconstructie naar een bepaalde fase was Oosting een doorn in het oog, want dat ontkende 'de gehele bouwgeschiedenis'. Daarmee sloot hij aan bij een hele nieuwe richting in de monumentenzorg, namelijk die het belang zag van de bouwgeschiedenis. Ondanks al zijn gemopper deelde hij wat dat betreft wel de visie van de monumentenzorgers.

Oosting oogstte in 1986 veel lof voor zijn vernieuwing van het kantongerecht op de hoek van het Janskerkhof en de Drift in opdracht van de Rijksgebouwendienst. Deze waardering bracht hem wellicht ook zijn meest prestigieuze en grootste restauratieproject: het Duitse Huis. Defensie had het complex verlaten in zwaar verwaarloosde toestand, nieuwe gebruiker zou het chique Grand Hotel Karel V worden. Normaal gesproken, bekende Oosting in een interview, zou hij gezegd hebben: "t is op, weg ermee. Maar bij een veertiende-eeuws complex zijn er toch culturele waarden waar je rekening mee dient te houden'. In 1994 ontving Oosting de Speld van de stad Utrecht voor zijn inzet. Op de voor hem gebruikelijke manier mopperde hij in de krant over wat hem niet beviel aan de ontwikkelingen in Utrecht, om vervolgens te zeggen: 'maar ik hou zo verschrikkelijk veel van die stad'. Toch zou hij kort voor 2000 uit Utrecht vertrekken, naar Nieuw-Beerta in de buurt van Groningen. Ergens in zijn familie zaten Groningse wortels, dat beviel hem wel. Maar zijn vertrek uit Utrecht kwam voort uit boosheid en ergernis, vooral over de busbaan. 'Welk stadsbestuur haalt het in zijn hoofd zo'n betonnen baan door de binnenstad aan te leggen?' Na nog een tirade tegen de laatste ontwikkelingen - van Leidsche Rijn tot het stationsgebied dat werd 'volgeplempt met hoge torens zonder sfeer' - volgde de vraag wat hij aan Utrecht miste. Aart Oosting noemde de cafés en bakkerij De Tarwebol in de Zadelstraat, om te besluiten met: 'Ik mis de ergernis over de stad.'

Bron: Het Utrechts Archief, archief 6186
Aart Oosting, architect, ca. 1960-1990 (niet geïnventariseerd).

FOTO ANDERUSCHER

Bini Biemans-van der Wal, huishistoricus van de Klaaskerk

Bini van der Wal werd in 1954 geboren in Utrecht als de jongste van acht kinderen. Haar vader was hoofd van de Koningin Wilhelmina MULO in Zuilen. Zelf ging Bini in de gezondheidszorg werken. Toen haar functie op de sub-chronische beademing in het AZU in 1989 overbodig werd, stapte ze over naar de thuiszorg. Hoewel sinds 2021 gepensioneerd, werkt Bini nog altijd parttime in de zorg.

Haar broer Bert studeerde geschiedenis met als bijvak kunstgeschiedenis. Via hem raakte ook Bini in de ban van de kunsthistorie. Ze begon met schriftelijke cursussen bij de LOI. Het behalen van het colloquium doctum opende de mogelijkheid voor een universitaire studie. Ze koos begin jaren negentig voor cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit. Deze studie naast haar baan zou ruim vijftien jaar in beslag nemen, waarvan ze het grootste deel besteedde aan haar doctoraalscriptie over de Nicolaïkerk (Klaaskerk).

Bini ging sinds de jaren zeventig naar de gereformeerde Zuiderkerk aan de Kromme Rijn (later gesloopt). Tijdens de restauratie van de hervormde Nicolaïkerk van 1970 tot 1978 was de bijbehorende gemeente verdeeld geraakt over naburige kerken. Na de geslaagde restauratie werd de kerk voorzien van nieuwe stoelen in plaats van de vroegere 'bankenzie'. Toen de hervormde Julianakerk in 1982 sloot, verhuisde die gemeente naar de Nicolaïkerk en dat gebeurde enkele jaren

later ook met de gereformeerde Zuiderkerk. Zo kwam Bini in de Nicolaïkerk terecht. Naast de zondagse vieringen en de orgelverspers op zaterdagavond werden daar veel culturele activiteiten gehouden, zoals concerten.

Rijke bronnen

Nadat de NCRV vele jaren de succesvolle tv-serie *Kerkepad* had verzorgd, werd er in 1988 een 'Stadskerkenpad' georganiseerd ter gelegenheid van de afsluiting van het Vijf Kerken Restauratieplan. Dit was het startsein voor enkele gemeenteleden van de Nicolaïkerk om zich te verdiepen in de geschiedenis van het gebouw en het interieur. Vanwege de aanwezigheid van het Peter Gerritsz-orgel uit 1479 (!) en het Marcussen-orgel uit 1956 hoeft het niet te verbazen dat de eerste tentoonstelling gewijd was aan orgels.

Natuurlijk deed Bini mee, maar naast archiefonderzoek naar de orgels richtte zij zich ook op een ander onderwerp. Architect Haakma Wagenaar had voorafgaand aan de restauratie van de binnenstadskerken de bouwgeschiedenis onderzocht, maar een grondige studie van de inrichting en het gebruik van de Klaaskerk door de eeuwen heen bestond nog niet. Daarvoor moest de cultuurhistoricus in opleiding wel bijleren. Bini volgde een cursus paleografie bij Het Utrechts Archief en lessen Latijn bij een gepensioneerd docent van het Christelijk Gymnasium. Ze werd stamgast bij het archief aan de Numankade.

De vanaf 1427 bewaard gebleven kerkmeestersrekeningen en enkele nog oudere broederschapsrekeningen vormden een rijke bron voor haar onderzoek. Verschillende gildes en broederschappen hadden hun eigen altaren in de Nicolaïkerk. De ligging van sommige altaren was bekend, maar Bini slaagde erin om door het combineren van gegevens te reconstrueren waar de altaren van de overige broederschappen voor de reformatie hadden gestaan. In 2007 kwam haar afstudeerscriptie gereed (te raadplegen in de HUA-bibliotheek). De titel, *Met consent van de gebueren*, heeft betrekking op de toestemming die de kerkmeesters bij de parochianen zochten voor grote uitgaven, zoals verbouwingen en de aanschaf van liturgische voorwerpen.

Bini droeg bij aan verschillende publicaties, zoals *Het oude orgel van de Nicolaïkerk te Utrecht* (2009) en *Het torenuurwerk in de Nicolaïkerk te Utrecht* (2006). Regelmatig geeft zij rondleidingen door kerk en stad. Moeiteloos rollen de jaartallen en de gebeurtenissen uit de geschiedenis van de Klaaskerk uit haar mond. Zo vertelt ze graag dat er naast vele broederschappen (met een wisselend vrouwenaandeel) ook een exclusieve zusterschap bestond, dat van Sint Anna. En op haar 'vrije' dagen is Bini nog altijd aan te treffen in de studiezaal van Het Utrechts Archief, op zoek naar 'nieuwe' verhalen.

Kees Kooij

Hubertus Louis Leonard van Hoogenhuijze (1900-1979)

Lid voor het leven met liefde voor Zeist

Het vijftigjarig bestaan van de vereniging Oud-Utrecht werd op 20 maart 1973 gevierd tijdens een feestelijke ledenvergadering in het Spoorwegmuseum.

De oudste leden ontvingen een oorkonde behorende bij het lidmaatschap voor het leven. Een van hen was de gepensioneerd advocaat Huib van Hoogenhuijze, wiens naam al voorkwam op de allereerste ledenlijst van 1924. Behalve levenslang lid van Oud-Utrecht was hij een van de oprichters van de Van de Poll-Stichting, het Zeister historisch genootschap.

Pierre Rhoen is oud-gemeentearchivaris van Zeist en auteur van vele publicaties over de historie van deze gemeente.

Op de eerste ledenlijst van Oud-Utrecht uit 1924 was zijn naam abusievelijk vermeld als H.L.L. van Hoogenhuijzen. In de Burgerlijke Stand wordt de naam echter als Hoogenhuijze geschreven. Hij was zoon van Hermina Clasina Bervoets (1870-1941) en Anton Gerard Hendrikus van Hoogenhuijze (1871-1941), hervormd predikant in Yerseke. Huib groeide met zijn broers en zussen op in de volgende standplaats Doorn en woonde later, toen zijn vader predikant in Amsterdam was, in Baarn.

Huib bezocht het Christelijk Gymnasium in Utrecht en ging daar na zijn eindexamen in 1923 rechten studeren. Hij had een kamer op Kromme Nieuwegracht 27. In 1925 behaalde hij het kandidaatsexamen en slaagde in 1929 voor het doctoraalexamen. Daarna vestigde Van Hoogenhuijze zich als advocaat en procureur in Zeist. Als promotie op zijn vakgebied mag de benoeming tot kantonrechter-plaatsvervanger in 1937 worden gezien. Naast zijn praktijk als jurist was Van Hoogenhuijze bestuurlijk actief bij allerlei organisaties, wat al in 1921 begonnen was met het voorzitterschap van de Utrechtsche Gymnasiasten Vereniging 'Ars et Amicitia', waarvoor hij ook lezingen hield.¹

▲ H.L.L. van Hoogenhuijze ontvangt uit handen van A.H.R. Hoogezand een oorkonde bij het vijftigjarig bestaan van Oud-Utrecht in het Spoorwegmuseum, 1973.

HET UTRECHTS ARCHIEF

▲ Omslag van de eerste druk van *Zeist in oude ansichten*, 1968. [EUROPESE BIBLIOTHEEK](#)

➤ H.L.L. van Hoogenhuijze (rechts) en W. Grapendaal (links) bieden *Zeist in oude ansichten* aan burgemeester A.A.H. Stolk aan, 1968. [ZEISTER HISTORISCH GENOOTSCHAP](#)

▼ De eerste Ansicht in het boekje: fotocollage van de Slotbrug, de kerk van de Evangelische Broedergemeente en hotel Hermitage aan Het Rond, 1899. [PARTICULIERE COLLECTIE](#)

Van 1937 tot 1939 zat Van Hoogenhuijze namens de CHU in de Zeister gemeenteraad. Van Hoogenhuijze trouwde in 1937 in Zeist met de vijftien jaar jongere Louise Christine van Voorst van Beest (1916-1990), een huwelijk dat in 1950 zou worden ontbonden.

Van de Poll-Stichting

De rechtenstudent Huib van Hoogenhuijze moet in 1923-1924 een van de jongste leden van de vereniging Oud-Utrecht zijn geweest. Hij was ook lid van het Historisch Genootschap te Utrecht, de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond en het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde. Van Hoogenhuijze was sterk geïnteresseerd in kastelen en buitens

en legde hierover een omvangrijke collectie prenten en tekeningen aan. Hij bezat ook een verzameling pastels en schilderijen, deels uit familiebezit.

De interesse van Van Hoogenhuijze in de geschiedenis van Zeist blijkt uit zijn betrokkenheid bij de Van de Poll-Stichting, het Zeister historisch genootschap. De stichting werd in september 1951 opgericht. Artikel 2 van de statuten bepaalde: 'De Stichting heeft ten doel het bevorderen en verbreiden van de kennis omtrent de geschiedenis van het dorp Zeist en wat daarmee verband houdt, alsmede het aankweken van belangstelling daarvoor in ruime kring.' Het bestuur, Raad van Beheer genaamd, bestond uit vijftien leden.

Bij van het vijftigjarig bestaan in 2001 blikte de toenmalige voorzitter Vincent van der Burg terug: 'Wie de 15 leden van de Raad van Beheer sociologisch beschouwen wil, komt tot de conclusie dat buiten de q.q. leden [beroepsmatig betrokkenen] voornamelijk leden van de maatschappelijke elite tot het bestuur toetraden.' Hij vermeldde ook dat de Zeister elite vaak al lid was van Oud-Utrecht.

Van Hoogenhuijze was een van de leden van de Raad van Beheer. Hij werd in 1951 penningmeester van het dagelijks bestuur. Deze functie vervulde hij tot eind 1974, daarna werd hij ondervoorzitter. Hij zou tot aan zijn overlijden in 1979 bestuurslid blijven, als enige die vanaf de oprichting zitting had. Op Van Hoogenhuijzes instigatie startte de Van de Poll-Stichting in 1971 met de uitgave van een eigen periodiek, het *Bulletin van de Van de Poll-stichting* (vanaf 1983 *Seijst* genaamd). Over deze decennia schreef Van der Burg (2001): 'Vastgesteld kan worden dat de lokale geschiedenis, bij de Zeister bevolking in de eerste periode tot 1976 niet echt leefde. Een elitair bestuur was slechts geïnteresseerd in de fraaie kanten van de Zeister geschiedenis: de ridderhofsteden, buitenplaatsen en grote villa's. Met een sterke rechtshistorische inslag werd door een kleine groep wezenlijk belangstellenden de geschiedenis van het dorp Zeist, de parel van de Stichtse Lustwande, voor het voetlicht gebracht.'

Zeist in oude ansichten

Deze man met zo'n brede belangstelling voor geschiedenis en een wetenschappelijke opleiding heeft voor de Van de Poll-Stichting nooit een lezing gehouden en nooit een artikel gepubliceerd in het *Bulletin*. Van Hoogenhuijze heeft ook maar één boektitel op zijn naam staan. Mogelijk werd hij gehinderd door zijn 'nimmer aflatende precisie', zoals burgemeester en voorzitter Andries Stolk (1914-2000) in zijn in memoriam zou schrijven. Van Hoogenhuijze stond erom bekend dat hij altijd kritisch was over anderen werk.

In 1966 begon de uitgeverij Europese Bibliotheek in Zaltbommel met de reeks 'In oude ansichten'. Aan de hand van ongeveer 150

prentbriefkaarten van tussen 1880 en 1930 werd de geschiedenis van een plaats in uitgebreide bijschriften beschreven. De boekjes werden in oblongformaat gedrukt, zeer geschikt voor fotomateriaal. Deze fotoboekjes bereikten een breed publiek. De naoorlogse generatie was geïnteresseerd in beeldverhalen van de goede oude tijd van hun grootouders. Als auteurs zocht de Europese Bibliotheek personen aan die goed ingevoerd waren in de lokale geschiedenis en over een collectie prentbriefkaarten konden beschikken.

Van Hoogenhuijze schreef samen met W. Grapendaal (1901-1972), archivaris van de Van de Poll-Stichting, *Zeist in oude ansichten*. Omdat zijn naam als eerste genoemd stond, mag worden aangenomen dat hij verantwoordelijk was voor de meeste teksten. Het boekje verscheen in 1968 als het 29e deel in de reeks. *Zeist in oude ansichten* was eigenlijk het eerste boek voor de Zeistenaren zelf. De vooroorlogse uitgaves over Zeist waren geschreven voor toeristen; in de titels kwam steeds het woord gids voor. Een andere publicatie was bedoeld om Zeist als aantrekkelijke woonplaats te promoten. In die oude boeken stonden wel foto's, maar het waren geen fotoboeken.

Aan het begin van het 160 pagina's tellende boekje beschrijven Van Hoogenhuijze en Grapendaal in het kort de geschiedenis van het dorp Zeist, van het ontstaan aan een Rijnarm nog voor de komst van de Germanen tot midden jaren zestig van de 20e eeuw. De eerste van de 150 ansichten is een fotocollage van de Slotbrug aan de Zinzendorflaan, de kerk van de Evangelische Broedergemeente op het Zusterplein en hotel Hermitage aan Het Rond. Deze Ansicht werd op 2 augustus 1899 verstuurd.

De oude foto's met duidelijke verklarende bijschriften dateren grotendeels uit de periode 1900-1935. De oudste van omstreeks 1890 toont zes gezinsleden van de familie De Geer op hun voor die tijd moderne driewielers, poserend op de Donkerelaan (thans Slotlaan) ter hoogte van hun buiten Middenhoeve. Deze foto heeft een bijschrift van anderhalve pagina! Om het verhaal van Zeist te vertellen zijn ook twee jongere foto's opgenomen; een van omstreeks 1950 en de nieuwste uit 1961.

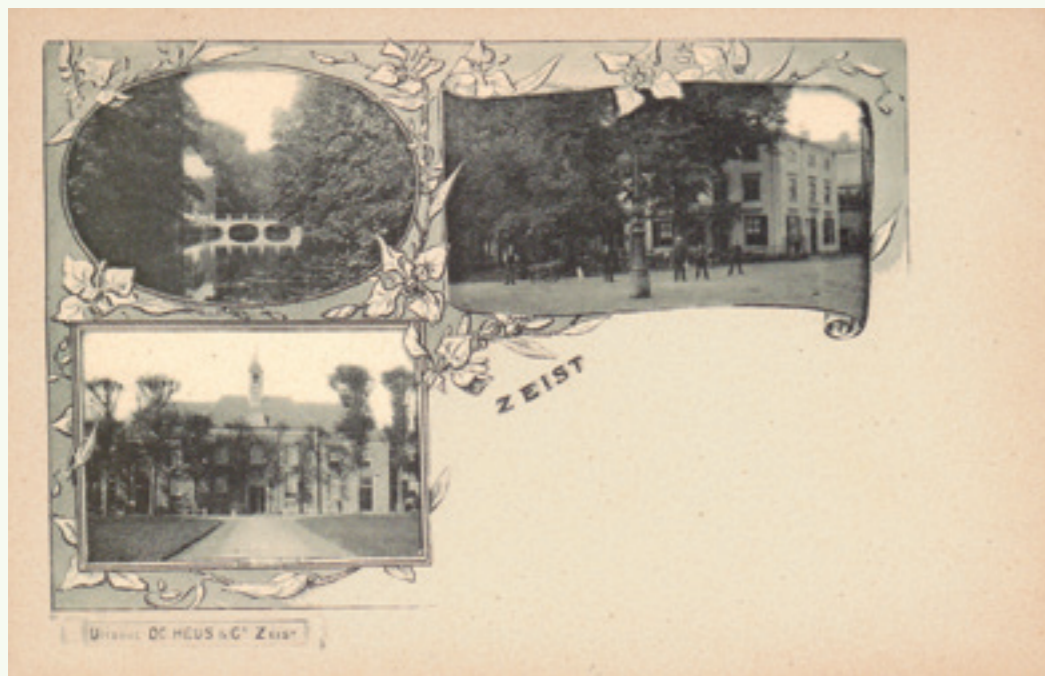
De auteurs maken een rondgang die begint bij Slot Zeist en van daaruit gidsen zij de 'wandelaar' door het dorp - zoals het altijd bleef heten - over de Utrechtseweg en de Dribergseweg, door het westelijke buitengebied om via Austerlitz, Huis ter Heide en Den Dolder te eindigen in Bosch en Duin. Op veel foto's staan gewone dorpelingen. Het is dus zeker geen elitaire publicatie over de ridderhofsteden, buitenplaatsen en villa's, zoals Vincent van der Burg bedoelde. Van Hoogenhuijze, die vaak kritisch was over anderen werk, kreeg zelf kritiek op zijn enige publicatie. In de *Nieuwe Zeister Courant* van 16 december 1968 verscheen 'Een kritiek op "Ten geleide"' van - nota bene - Vincent van der Burg. Die noemde het ruim geïllustreerde boekje van belang voor de historie van Zeist en schreef dat het hem menig plezierig uurtje had bezorgd. Hij gaf toe dat het geen eenvoudige zaak is om de geschiedenis van Zeist in enige zinnen verantwoord samen te vatten, maar hij was van mening dat daarbij de rechtshistorie geen geweld mocht worden aangedaan. Zo wees hij erop dat het woord *beneficium* in de door de Van Hoogenhuijze genoemde oorkonde van 23 maart 838 niet als vruchtgebruik mocht worden vertaald.

Niettegenstaande deze milde kritiek zou *Zeist in oude ansichten* een besteller worden. Het boekje beleefde maar liefst zeven herdrukken, waarvan de laatste in 2002. In 1982 zou L. Visser, eveneens penningmeester van de Van de Poll-Stichting, een tweede deel maken.

Van Hoogenhuijze overleed op 17 november 1979 in zijn woonplaats Zeist. Hij was de laatste uit het gezin Van Hoogenhuijze-Bervoets; geen van de kinderen had voor nageslacht gezorgd.² Na zijn scheiding was Van Hoogenhuijze niet hertrouwd. Wel werd zijn huishouden gedurende vele jaren gevoerd door Johanna Margaretha Nieuwkoop (1928-2012). Haar naam stond in zijn rouwadvertentie en dat zou op een relatie kunnen duiden. Zij woonde wel op een ander adres in Zeist, maar was in ieder geval zijn erfgenaam. Burgemeester Stolk beschreef Van Hoogenhuijze in zijn in memoriam als iemand met een wat hoekige persoonlijkheid. 'Een gemakkelijk man was hij niet, wilde hij ook niet zijn, niet voor zichzelf, niet voor anderen. Maar wie hem beter kende, wist, dat onder grote vormelijkheid, gevoeligheid en hartelijkheid schuil ging, en vooral een grote liefde voor ons historisch cultuurbezit.'

Noten

- 1 De cahiers waarin de teksten van lezingen staan staan, zijn bewaard en gedigitaliseerd: Het Utrechts Archief, 797 Christelijk gymnasium te Utrecht, inv.nr. 82.
- 2 Zijn zus Arnoldine Cornelia van Hoogenhuijze (1898-1938) was wel getrouwd, maar had geen kinderen. Zijn zus Leonardina Wilhelmina Carolina Ester (1904-1972) en zijn broer Elize Arnold Gerard (1909-1976) bleven ongehuwd.

Anthony Lisman (1943-2020)

Een jongensdroom die uitkwam

De buitenplaatseigenaar Anthony Lisman had zijn liefde voor historische gebouwen van huis uit meegekregen. Het familiebedrijf Lisman en Lisman, dat teruggaat tot de 19e eeuw, ontwikkelt en exploiteert vastgoed met respect voor historie. Anthony Lisman zette zich in het bijzonder in voor buitenplaats VreedenHoff aan de Vecht bij Nieuwersluis en kasteel Heemstede bij Houten, waarover hij ook publiceerde.

Marion Cornélie van Oudheusden is kunsthistorica, publiciste en redactrice van dit tijdschrift.

Anthony werd in 1943 in Utrecht geboren. Zijn vader, bouwondernemer Adrianus Johannes Lisman (1917-2002), had een goed oog voor bijzondere bouwwerken. Zo kwam die op een mooie zomeravond in 1963 enthousiast thuis: hij had de mogelijkheid een kasteel te kopen! Het betrof het toen leegstaande kasteel Heemstede, gebouwd in 1645. Een prachtig buiten, maar verval lag op de loer. De jonge Anthony, al eerder enthousiast geraakt voor het kasteel, ging met zijn vader mee bij het bezoek aan het landgoed. Uiteindelijk ging de aankoop toen niet door, omdat duidelijk werd dat Lisman senior slechts een klein deel van de omringende landerijen erbij zou kunnen kopen. Dat

zou een kasteel op een postzegel hebben opgeleverd. Anthony kon zich vinden in zijn vaders overwegingen, maar kreeg kasteel Heemstede niet zomaar uit het hoofd. Hij was er door gegrepen en verzamelde allerlei gegevens over de buitenplaats. Zelf zou hij daar later over zeggen: 'Tja, welke jongen droomt er nu niet van om op een kasteel te wonen?' Succesvol was Anthony's vader wel met zijn inzet voor het behoud van de neogotische Sint-Willibrordkerk van de architect Alfred Tepe aan de Minrebroederstraat in Utrecht. Door het kerkgebouw in 1967 aan te kopen, behoeft hij het voor afbraak. Zo werd de kerk met de inzet van velen van de ondergang gered. Het bijzondere kerkgebouw is inmiddels een rijksmonument.

De ouders van Anthony kochten in 1973 het buiten VreedenHoff aan, gelegen in Nieuwersluis aan de Vecht. Anthony ging er samen met hen wonen. Met veel liefde en toewijding zou hij de buitenplaats restaureren en beheren. Het was steeds weer een genoegen om Anthony te horen spreken over zijn geliefde VreedenHoff. Zijn enthousiasme strekte zich naar alle onderdelen uit, of het nu ging om bouwkundige details of koordhouders voor de gordijnen, niets ontsnapte aan zijn aandacht. Vooral ook het omringende park van VreedenHoff en de tuinen hadden zijn belangstelling. Ondanks het feit dat een tuin altijd werk in uitvoering blijft, was hij - terecht - zeer tevreden over het resultaat van zijn inspanningen. Hij zei wel eens: 'Ik hoef niet op vakantie, ik woon al in het paradijs.' Ondertussen had het noodlot echter toegeslagen voor kasteel Heemstede. In 1987 brandde het onder onduidelijke omstandigheden af. Het stond er troosteloos bij, een ruïne. De herbouw werd daarna door onroerendgoedbedrijf Phanos ter hand genomen. In 2016 kwam dan toch nog de mogelijkheid tot aankoop door Lisman en Lisman. Al snel werd begonnen met een grondige restau-

ratie. Heden ten dage staat de buitenplaats er weer in volle glorie bij. Anthony ontwikkelde ook plannen voor de tuinen van Heemstede. Ooit was het kasteel omringd door een heel complex van sterrebossen, parterres en bedriegertjes; een aanleg met internationale allure. Hij hoopte in de toekomst toch minstens tot een gedeeltelijk herstel van de tuinen te kunnen komen, en gaf daarvoor zelf de eerste aanzetten. Alleen de A27 gooide roet in het eten, vond hij, want die doorsneed juist het uiterste puntje van de oorspronkelijke tuinaanleg. Kon die snelweg niet omgelegd worden, vroeg hij een keer met een twinkeling in de ogen.

Publicaties en bestuursfuncties

Geboren in Utrecht en geheel in lijn met zijn interesses, was Anthony Lisman in 1971 lid van Oud-Utrecht geworden. Door levenslange studie en nauwgezet, systematisch onderzoek verwierf hij een welhaast encyclopedische kennis. Het maakte eigenlijk niet uit welk onderwerp je met hem besprak, het bleek steeds dat hij zich er al (terdege) in verdiept had. Voor anderen stond hij altijd klaar met adviezen. Vanzelfsprekend mondden al deze interesses uit in tal van publicaties. Zowel over Vreedenhoff als Heemstede schreef hij twee boeken.

Niet alleen publiceerde Anthony met grote regelmaat, hij was ook een onderhoudend causeur. Aimabel en innemend als hij was, nodigde hij regelmatig mensen uit in zijn huis. Hij leidde belangstellenden met zichtbaar plezier rond, waarbij hij bij ieder object wel een bijzonder feit te vertellen had. Uiteraard was zijn expertise veelgevraagd: hij had zitting in tal van besturen en commissies. Sinds 1978 was hij bestuurslid van de historische vereniging Niftarlake, waarvan hij later ook lid van verdienste zou worden. Dat hij bij dit alles een bescheiden mens bleef, is des te opmerkelijker. Wanneer hij goede initiatieven zag in zijn

omgeving, dan ondersteunde Anthony deze. Zo liet hij in 2020 een zilveren bokaal graveren als blijk van waardering voor de wijze waarop het pand van Hotel De Kampioen in Nieuwersluis door Bert Degenaar was gerestaureerd. Zelf had hij geadviseerd bij de restauratie. De bokaal werd in 2022 na Anthony's dood uitgereikt door zijn broer Jos Lisman. Ondank zijn grote kennis was Anthony zeker geen kamergeleerde. Hij stond midden in het lopende debat over tal van zaken, vooral in de Vechtstreek, en was goed op de hoogte van de allerlaatste bestuurlijke ontwikkelingen. En als het echt nodig was, kwam hij tot ongebruikelijke besluiten. Zijn inzet

▲ Kasteel Heemstede in Houten na de brand van 1987. T. SCHOLLEN, RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED

◀ Anthony Lisman voor VreedenHoff te Nieuwersluis, omstreeks 2000. STUDIO KASTERMANS

▼ Anthony Lisman (midden) bij de presentatie van het boek over kasteel Heemstede, 2019. JEROEN VAN DE WATER / SKBL

voor het verweesde Heemstede is daar een voorbeeld van. Over Anthony Lisman is wel eens gezegd: 'Een meer gepassioneerde buitenplaatseigenaar is nauwelijks denkbaar.' Wie hem heeft gekend, kan dat alleen maar bevestigen.

Bronnen en literatuur

- A.J.A.M. Lisman, *Heemstede gelegen in de provincie van Utrecht* (Alphen aan den Rijn 1973).
- A.J.A.M. Lisman, *De buitenplaats VreedenHoff aan de Vecht* (Hilversum 1999).
- A.J.A.M. Lisman, *Een buitenplaats in detail. VreedenHoff aan de Vecht* (Amsterdam 2017).
- A.J.A.M. Lisman en L. Wevers, *Het Stichtse landsiraad Kasteel Heemstede bij Houten* (Amsterdam 2019).
- E. Munnig Schmidt, 'In memoriam Anthony Lisman 1943-2020' in: *Jaarboekje Niftarlake 2020* p. 17-21.
- J. Jonker-Duynstee en E. Munnig Schmidt, *Thuis heb ik nog een Ansichtkaart. Prentbriefkaarten van de Vechtstreek uit de collectie Lisman 1900-1925* (Amsterdam 2021).
- B. van Santen en F. Vogelzang, *Post uit Utrecht, Prentbriefkaarten van de stad Utrecht uit de collectie Lisman 1900-1925* (Amsterdam 2023).
- Gesprekken auteur met Anthony Lisman, Jos Lisman sr. en Jos Lisman jr.

FOTO ANDRÉ RUSCHTER

Juliette Jonker-Duynstee, kenner van de Vechtstreek

'Alles wordt interessant zodra je er iets van afweet.' Als je Juliette Jonker-Duynstee (1965) hoort vertellen, dan begrijp je direct wat ze bedoelt. Zij heeft haar hart verpand aan de Vechtstreek. Na haar studie kunstgeschiedenis in Leiden ging ze in Vreeland wonen, inmiddels al weer bijna 30 jaar geleden. Toen zij er pas een paar maanden woonde, ging ze uit belangstelling naar de oprichtingsvergadering van de Historische Kring Loenen. De jonge vereniging lijfde haar direct in. Inmiddels is Juliette erelid en al 29 jaar redacteur van hun uitgave de *Vecht-kroniek*. Ook is zij sinds 2008 betrokken bij de *Vreelandbode*. Zij verzorgt daarin, naast de eindredactie, de rubriek 'Vroeger en nu'. Publiceren over de prachtige streek waarin ze woont en werkt doet Juliette graag en vaak, ook voor een andere historische vereniging, het Oudheidkundig Genootschap Niftarlake, waarvan ze 19 jaar bestuurslid was. Binnen de redactie van het *Jaarboekje* is ze nog steeds actief. Boeken publiceerde Juliette ook veelvuldig, zoals recent *Thuis heb ik nog een ansichtkaart*. Het brengt de streek rond 1900 in beeld aan de hand van oude prentbriefkaarten uit de collectie Lisman.

Sporen in het landschap

Met verve spreekt Juliette Jonker over de Vechtstreek en alles wat haar daarin opvalt. En ze wil niets liever dan die kennis en dat enthousiasme overdragen aan anderen. Het

maakt daarbij niet uit of het om landhuizen gaat, astronomische uurwerken of speel-huisjes. In haar lezingen en rondwandelingen spoort ze mensen aan om op een andere manier naar hun omgeving te kijken. 'We lopen allemaal door hetzelfde landschap, maar veel zien we over het hoofd. Hoe was het vroeger, hoe is het nu geworden, hoe was het hele historische proces? Waarom kronkelt dat ene slootje en het volgende juist niet? Het zijn sporen in een landschap, resten van eerdere activiteiten waar vaak een belangwekkend en vergeten verhaal achter schuilgaat.' Ook in de landelijke Vechtstreek staan de ontwikkelingen echter niet stil. Bouwen en aanbouwen, soms direct aan de rivier-oever, en aanpassingen ten behoeve van de energietransitie trekken hun wissel op de schoonheid van de omgeving. Juliette ziet het soms met lede ogen aan, maar inmiddels ook met enige berusting. 'Je kunt geen kaasstolp over het mooie gebied zetten, de tijdgeest hou je nu eenmaal niet tegen.' Al blijft waakzaamheid geboden, want wat de Vechtstreek zo uniek en aantrekkelijk maakt is juist de afwisseling tussen bebouwing en leegte. Haar verbreiding van kennis wil Juliette inzetten om draagvlak voor behoud te creëren. Voor haar inspanningen op dit gebied ontving zij in 2018 de eerste Erepenning van de gemeente Stichtse Vecht. Haar grote betrokkenheid bij de Vechtstreek vergt inlevingsvermogen en empathie, een

liefdevolle blik voor de wereld om haar heen. 'Ik blijf enthousiast, ook in het kleine. Ik kan genieten van de zon die op een blaadje valt, klapwiekende zwanen over het water. Ik heb eigenlijk maar één probleem, ik vind alles leuk.' Lid zijn van Oud-Utrecht is voor Juliette dan ook vanzelfsprekend. 'Utrecht is een prachtige, historisch rijke stad, je kan er heerlijk uren dwalen en bovendien ... daar begint de Vecht toch?'

Marion van Oudheusden

- < Tjeerd Pot doet gebitsonderzoek, 1985. UIT: OP ZOEK NAAR DE VERLEDEN MEDEMENS
- > Omslag van *Op zoek naar de verleden medemens*, 2001. UITGEVERIJ MATRIJS

Tjeerd Pot (1923-2006)

Op zoek naar een verleden medemens

De gewezen tandarts Tjeerd Pot legde de basis voor het gebitsonderzoek aan archeologische schedelvondsten in Nederland. Als vrijwilliger hield hij zich ook jarenlang bezig met de restauratie van voorwerpen uit de Utrechtse bodem. Bovendien wist hij daarover met een originele blik en op een toegankelijke manier te schrijven. Pot was altijd op zoek naar 'de verleden medemens', zoals de titel luidde van zijn bundeling bespiegelingen over archeologische en bouwhistorische vondsten in Utrecht.

Maarten van Deventer is archeoloog en kunsthistoricus en doet momenteel promotieonderzoek aan de Radboud Universiteit. **Herre Wynia** werkt sinds 1994 als archeoloog bij afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht.

'Dag meisje! Zullen we?' Deze woorden klonken kort na drie uur 's middags steevast in zijn werkkamer annex restauratieatelier op de tweede verdieping van het Pandhuis aan de Zwaansteeg. Dit was tot 2015 de thuisbasis van de afdeling Archeologie en Bouwhistorie van de gemeente Utrecht. Tjeerd Pot belde daarvandaan dagelijks zijn vrouw Greetje, die hem dan stipt om half vier in een kleine rode Suzuki kwam ophalen.

Van 1981 tot 2006 nam Tjeerd een centrale plaats in binnen de Utrechtse archeologie en bouwhistorie. Niet als archeoloog of erfgoeddeskundige, maar als autonoom functionerende vrijwilliger met een fascinatie voor de verhalen die de materiële resten uit het Utrechtse verleden te vertellen hebben. Zijn vele 'schrijfsels' getuigen daar nog steeds van en toveren bij de lezer een glimlach op het gezicht. Het verhaal van het kleine en de ontroering over objecten die eeuwen geleden door mensen zijn gemaakt en gebruikt, vormden de kern van Tjeerds gedachtevluchten over het tastbare verleden.

vroeg en kreeg om die schedels, en dan vooral de tanden en kiezen, te onderzoeken. Hoewel hij aanvankelijk nog speelde met het idee dat dit relevant kon zijn voor het cariës-onderzoek, kwam de focus al snel te liggen op andere informatie die uit de tanden en kiezen viel af te leiden. De verdere exploratie van dit materiaal volgde dan ook buiten werktijd, in een kelder aan de Nieuwegracht. Dit resulteerde in 1977 in de publicatie 'Paleo-pathologisch en archeo-antropologisch gebitsonderzoek bij schedelmateriaal van de Tellem (Mali)'. Daarmee legde Tjeerd de basis voor het paleo-odontologisch onderzoek in Nederland. Deze discipline houdt zich bezig met oude tanden en kiezen en destilleert daaruit informatie over de verleden medemens.

Het Pandhuis

Wegens gezondheidsproblemen kwam er in 1978 een abrupt einde aan Tjeerds loopbaan bij TNO en belandde hij in de WAO. Na een periode van bezinning op de toekomst rolde hij geleidelijk aan verder de wereld van de oudheidkunde in. Hij werd actief voor het

secretariaat van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland en voerde jaren de eindredactie van hun blad *Westerheem*. Ook had hij veel meer tijd voor zijn 'schedelambities'. In de kelder aan de Nieuwegracht zouden nog vele schedelpopulaties door Tjeerds handen gaan met onderzoeksmateriaal uit Dorestad, Lent en Zierikzee. Het was opnieuw gemeentelijk archeoloog Tarq Hoekstra die Tjeerd Pot in 1981 met een armzwaai de opgravingen op het Visschersplein binnen wenkte en hem uitnodigde mee te helpen. Daar leerde hij ook de andere medewerkers kennen van de toen nog kleine gemeentelijke dienst Archeologie en Bouwhistorie. Tjeerd zou die 'club', toen nog huizend aan de Abraham Dolehof, nooit meer verlaten. Hij genoot van de onderlinge werksfeer. 'Niets hoefde er meer, alles mocht, dag in dag uit', zoals hij het zelf zei.

Vijf dagen per week, en vaak ook in de weekenden, was Tjeerd te vinden in de Abraham Dolehof en vanaf 1990 in het Pandhuis aan de Zwaansteeg. Het was een totaal andere werkomgeving dan hij gewend was. Geen mopperende patiënten of een hiërarchisch georganiseerd instituut, maar een groep bevlogen archeologen, bouwhistorici en vrijwilligers. Een plek waar ruimte was voor een kwinkslag en waar een niet-aflatende stroom grote en kleine ontdekkingen uit de historische binnenstad van Utrecht de revue passeerden.

Restaurator en onderzoeker

Tjeerd hielp met het wassen en administreren van vondsten, maar bleek ook heel goed in het redigeren van vele teksten en publicaties, zoals de vermaarde *Archeologische en Bouwhistorische kroniek* van de gemeente Utrecht. Veel tijd en energie stak hij in zijn rol als restaurator, wat hij zelf 'knutselaar' noemde. Hierbij kwamen de vele jaren ervaring met gips in 'een van zijn vorige levens' erg goed van pas. Een gestage stroom gehavende objecten ging door zijn hand en verliet zijn kamer in een meer dan toonbare staat. Met precisie wist hij schotels te vervolmaken, oren aan te zetten en prachtige afgietsels te maken van reliëfs zoals op haardstenen, gedecoreerde steengoedkruiken of pijpjardeplastiek. Ook bleven archeologen Tjeerd vinden voor onderzoek naar schedelpopulaties. Niet alleen uit Utrecht, voor de grafvelden van het Sint-Jobsgasthuis en het Vredenburg, maar bijvoorbeeld ook uit Zwolle en Den Bosch. Zijn gebitsonderzoek en de daarbij ontwikkelde methodes bleken ook hun vruchten af te werpen in het buitenland. In de zomers van 1982-1984 trok Tjeerd naar Borgo Le Ferriere en Rome waar hij onderzoek deed naar de in de necropool van Satricum gevonden menselijke resten uit de 5e en 4e eeuw voor Christus. Van deze begravingen was vaak niet meer over dan de glazuurkapjes van de tanden en kiezen, maar

Tjeerd kon er door zijn kennis en ervaring toch gegevens over leeftijd en voedingspatroon aan onttrekken.

In de met sigarettenrook gevulde kamer van Tjeerd op de tweede verdieping van het Pandhuis was het een komen en gaan van vrijwilligers, bezoekers, studenten en voorbangers. Boven zijn bureau, met daarop een oude tekstverwerker, prijkte een indrukwekkende reeks interessante schedels. En op twee tafels bij het raam stonden de meest uiteenlopende onder handen zijnde restauratieprojecten, zoals Romeinse gladwandige kruiken, middeleeuwse kookpotten en faience borden. Soms werd ook de koffieruimte in beslag genomen omdat de rijkversierde plavuizen van een middeleeuwse vloer van een claustraal huis moesten worden gerestaureerd. En natuurlijk voerde Tjeerd (paleo-odontologisch) onderzoek uit op het moment dat er bijzondere menselijke resten worden gevonden. Zoals rond 2000 de 'Leidsche Rijn-man', een skelet uit de late prehistorie waaraan Tjeerd overduidelijk sporen van een gewelddadige dood - door klappen op het achterhoofd - heeft aangetoond.

Breed publiek

Door soms dagen- of wekenlang aan een object te werken, was Tjeerd meer dan vertrouwd met het archeologische materiaal uit Utrechtse bodem. Gecombineerd met zijn grote opmerkzaamheid en een fascinatie voor menselijke beweegredenen en (eigen)aardigheden resulteerde dat in bevindingen die verder gaan dan determineren en rubriceren. Door zijn manier van kijken en toegankelijke wijze van schrijven, heeft Tjeerd ervoor gezorgd dat we dichterbij de mens uit het verleden komen. Wat bezielde de maker of gebruiker

▲ Onderzoek van de Leidsche Rijn-man, circa 2004.

ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

< Tjeerd Pot in zijn werkkamer in het Pandhuis.

ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

< Het Pandhuis aan de Zwaansteeg, 1990. HET UTRECHTS ARCHIEF

Tandarts met schedelambities

Tjeerd werd in 1923 geboren in Soerabaja op Java. In 1931 verhuisde het gezin Pot naar Nederland en belandde in Amersfoort. Na zijn eindexamen aan het Baarnsch Lyceum in 1942 begon Tjeerd een opleiding tot tropisch landbouwkundige. Toen daar geen toekomst meer in bleek te zitten, ging hij eind jaren veertig tandheelkunde studeren in Utrecht. Na zijn afstuderen en huwelijk met Greetje vestigden zij zich definitief in de Domstad en begon Tjeerd in 1958 een tandartspraktijk aan het Tolsteegplantsoen. Na twaalf jaar beëindigde hij zijn loopbaan als praktiserend tandarts en begon hij als onderzoeker bij TNO als hoofd van de werkgroep Tand- en Mondziekten. Ondertussen manifesteerde zich een bijzondere voorliefde voor geschiedenis, in het bijzonder voor de materiële aspecten daarvan. In 1974 stak Tjeerd op zaterdagen een hand toe bij de opgraving in de Putsteeg door gemeentelijk archeoloog Tarq Hoekstra. In de jaren daarna vonden grote hoeveelheden schervenmateriaal hun weg naar het Tolsteegplantsoen, waar het hele gezin Pot hielp puzzelen. Zijn voorliefde voor geschiedenis en zijn betrokkenheid bij het archeologisch onderzoek brachten Tjeerd er in 1974 toe om lid te worden van Oud-Utrecht. Bij zijn fascinatie voor het verleden kon hij in 1975 voor het eerst zijn vakinhoudelijke kennis toepassen. In dat jaar was er in het Antropologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht (Achter de Dom 7) een tentoonstelling van aardewerk en schedels van het Afrikaanse Tellem-volk, die waren verzameld bij expedities in Mali. Tijdens een bezoek wekten die schedels uit de 10e-15e eeuw een onbedwingbare nieuwsgierigheid op bij Tjeerd. Zozeer dat hij toestemming

van zo'n object? Wat vertelt de slijtage van dit gebit ons over de rookgeschiedenis van de pijproker wiens schedel ik in handen heb? En zie je hoe de pottenbakker hier niet goed uitkwam met het aanzetten van de voet? In zijn vele 'schrijfsels' die het licht zagen in een reeks boekjes, uitgegeven in eigen beheer, en soms in een artikel in *Oud-Utrecht* of andere tijdschriften, bracht hij juist die vragen voor het voetlicht. Op lichtvoetige wijze nam hij de lezer mee in *petites histoires* die aan de objecten verbonden zijn. Zo maakte hij de archeologische objecten en hun grotere verhaal toegankelijk voor een breed publiek.

Op 28 februari 2006 is Tjeerd op 83-jarige leeftijd overleden tijdens zijn werk in zijn geliefde Pandhuis. Bij zijn uitvaart op begraafplaats Soestbergen waren vele tientallen mensen van alle leeftijden aanwezig om afscheid te nemen. Want naast zijn rol als onderzoeker, restaurator en schrijver, speelde hij een bijzondere rol in de levens van de vele bewoners en bezoekers van het Pandhuis. Hij bood in tijden van persoonlijk leed een luisterend oor, had bemoedigende woorden als het schrijven van een scriptie of proefschrift even niet lekker ging of besprak geduldig een door hem geredigeerde tekst. Ook in die zin was Tjeerd Pot altijd op zoek naar een (verleden) medemens.

Vollekstaal en verzamelwoede

De journalist Bernard Martens van Vliet, actief en kritisch lid van Oud-Utrecht, is bekend geworden om zijn publicaties over de Utrechtse volkstaal. Daarnaast legde hij een grote verzameling aan van handels- en reclamedrukwerk uit de stad Utrecht. De duizenden briefhoofden, zegels, reclamekaarten, verpakkingen en suikerzakjes vormen een staalkaart van Utrechtse winkels, bedrijven, instellingen en verenigingen uit de 19e en 20e eeuw.

Anja van Putten was de partner van Bernard Martens van Vliet en Harm van den Heiligenberg is zijn neef. Dick Goosen, medewerker van het Nederlands Volksbuurtmuseum en Het Utrechts Archief, inventariseerde zijn verzameling.

Bernard Martens van Vliet werd in 1938 geboren in de inmiddels verdwenen Utrechtse Stationsstraat. Hij groeide op in een maatschappelijk en sociaal bewogen gezin; zijn ouders stemden PvdA. Na zijn militaire dienst ging Bernard Duits studeren,

een studie die hij niet heeft afgemaakt. Al vroeg had hij interesse voor taal en journalistiek; zijn eerste baan was bij het *Utrechts Nieuwsblad*. Aanvankelijk deed hij daar veel interviews, later werd hij redacteur buitenland. In de jaren zestig bewoog hij zich als lid van het Genootschap Kunstliefde vaak in kringen van kunstenaars, waaronder het grafisch gezelschap De Luis. In 1969 verklaarde Bernard tijdens een sollicitatiegesprek bij de NOS dat hij 'wat anders' wilde. Dat werd toen bij de omroep

gewaardeerd en hij kon aan de slag bij het programma *Panoramiek*, waar hij interviews in de regio deed en het programma ook presenteerde. In 1973-1974 woonde hij enige tijd in Suriname voor het maken van reportages. Later, als eindredacteur van het programma *Paspoort*, hield hij de verschillende migrantengroepen bij elkaar die elk hun eigen uitzending hadden.

Na zijn vroege pensionering in 1993 ontstond veel tijd voor nieuwe plannen, die vaak de stad Utrecht betroffen. Hij leverde een grote bijdrage aan het beschrijven van de Utrechtse volkstaal; al vanaf de jaren zeventig liep Martens van Vliet met briefjes in de binnenzak van zijn jasje, waarop hij de woorden optekende die hij hoorde op straat, in cafés zoals Van Wegen in Wijk C en elders in de stad. Behalve in artikelen voor *Tijdschrift Oud-Utrecht* resulteerde dit in het boek *De vollekstaal van de stad Utrecht* (1996), dat meerdere herdrukken beleefde. Het boek was er bijna niet gekomen, want bij het schrijven ervan was hij vastgelopen. Het beluisteren van door het Volksbuurtmuseum Wijk C afgenomen interviews met (oud-)wijkbewoners, waarbij zijn lach vaak door het gebouw schalde, bracht hem weer op het juiste spoor. Dat was de ware *vollekstaal* die daar gesproken werd! Daarnaast heeft Martens van Vliet zich op vele andere manieren ingezet voor de stad. Hij verzorgde korte tijd rondleidingen bij Gilde Utrecht, was actief in het Volksbuurtmuseum Wijk C en verzamelde historisch reclame- en handelsdrukwerk. Hij had een enorme collectie boeken over Utrecht; vooral uitgaves over bouwhistorie interesseerden hem. Zijn maatschappelijke betrokkenheid bij de stad kwam op vele manieren tot uitdrukking. Zo nam hij deel aan debatten bij Tumult en was hij een actief en kritisch lid van de vereniging Oud-Utrecht.

Handels- en reclamedrukwerk

Kort na zijn pensionering had Martens van Vliet een kleine collectie Utrechts handels- en reclamedrukwerk gekocht bij antiquair Niek Waterbolk in de Schoutenstraat. Bijna twintig jaar heeft hij met zorg, enthousiasme en liefde voor de stad Utrecht deze verza-

▲ Visitekaartjes, 1880-1900. VERZAMELING MARTENS VAN VLIET, HET UTRECHTS ARCHIEF

< Bernard Martens van Vliet in 2007 met zijn 'favoriete archiefstuk', de *Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant* uit 1859. BERRY GEERLIGS, HET UTRECHTS ARCHIEF

> Sluitzegels, 1915-1955. VERZAMELING MARTENS VAN VLIET, HET UTRECHTS ARCHIEF

meling uitgebreid. Volgens eigen zeggen was Utrechts drukwerk bijzonder schaars en kostbaar, maar toch is hij erin geslaagd een unieke collectie bijeen te brengen. De verzameling omvat ruim 4.200 papieren objecten. De kleinste zijn de boeketikettes die soms nog geen vierkante centimeter groot zijn, de grootste objecten hebben maximaal een A3-formaat. De nadruk ligt op het tijdvak 1870-1940 en daarmee vormt de collectie een fraaie staalkaart van winkels en bedrijven in die periode. Dé Utrechtse symbolen - de Domtoren en het stadswapen - zijn uiteraard veelvuldig terug te vinden op de reclame-uitingen. Daarbij dient wel aangetekend te worden dat het gaat om bedrijven met enig reclamebudget. Kleinere bedrijven hadden dat meestal niet, voor hen was mond-tot-mondreclame dé manier om te adverteren.

Het handelsdrukwerk in de verzameling omvat briefpapier en nota's en kwitanties in verschillende groottes. Nota's waren vaak simpele velletjes met alleen naam en adres, maar er zijn ook uitbundig gelithografeerde exemplaren; hetzelfde geldt voor de briefhoofden. Een opvallend verschijnsel bij het drukwerk van fabrieken is dat het bedrijfscomplex er vaak buitenproportioneel groot op werd afgebeeld, wellicht om klanten te imponeren. Aan het ontwerp van visitekaartjes werd altijd veel aandacht besteed. Bijzonder zijn de porseleinkaartjes, die tot circa 1890 voornamelijk in België gemaakt werden en die hun naam ontleen aan hun witte glans en uitzonderlijke textuur. De productie van deze kaartjes is later verboden omdat gewerkt werd met het giftige loodwit. De lithografen Joh. A. Moesman (Neude)

en J. Bos Wz. (Achter Sint-Pieter) hebben aan het eind van de 19e en het begin van de 20e eeuw veel 'Utrechtsche kaartjes' ontworpen. Daarbij ging Moesman veel vrijer te werk dan Bos. Sluitzegels vormen de 'pareltjes' van de verzameling. Zo'n zegel, meestal gekarteld, wordt in de filatelie een cinderella genoemd: het lijkt een postzegel, maar is het niet. Het zijn fantasiezegels die bedrijven gebruikten voor de verzegeling van enveloppen of pakketjes. De sluitzegels kocht men vaak uit voorraad naar standaardontwerp, waar vervolgens de firma naam op gedrukt werd. Sommige winkeliers lieten echter een eigen sluitzegel maken, met een kleine litho of foto van het winkelpand. Verenigingen kozen vaak voor een afbeelding ontworpen door een kunstenaar. Bakkerijen gebruikten niet-gekartelde sluitzegels voor het dichtmaken van rollen beschuit.

Reclamekaarten en suikerzakjes

Op reclamekaarten, die werden uitgedeeld aan vaste klanten van een zaak, stonden bijvoorbeeld de 'nouveauités' van het seizoen aangekondigd. Enkele reclamekaarten

hebben een andere vorm dan de gebruikelijke rechthoek: een wiegje, een tuitje bloemen, een bierglas of een schommelstoel. Reclameprentbriefkaarten waren bedoeld om aan klanten te verzenden. Een groot deel van die kaarten kocht men uit voorraad, bijvoorbeeld de beroemde Tuck's Postkarte uit Duitsland, met daarop de meest uiteenlopende afbeeldingen. De Utrechtse suikerzakjes die Martens van Vliet bijeengebracht heeft, geven een fraai overzicht van de horeca in de periode 1950-1990. Ze werden meestal bedrukt met de bedrijfsnaam, een logo of een afbeelding van het pand. Verder omvat de verzameling enkele zeer kwetsbare papieren tafelservetten uit het begin van de 20e eeuw en een fraai leporello van het Haagsche Koffyhuis (Vredenburg). Er zijn vloeibladen, sigarenzakjes, flesetiketten, verpakkingen van bakkers, postzegels met Utrechtse thema's, lidmaatschapskaarten enzovoort. Opvallend zijn de carte-de-visitefoto's, waarbij het niet gaat om de geportretteerde (die is meestal onbekend), maar om de kunstzinnige reclame-opdrukken van de fotografen.

▲ Reclamekaarten, circa 1900. VERZAMELING MARTENS VAN VLIET, HET UTRECHTS ARCHIEF

➤ Nota van Spanjaard & De Schutter aan de Bemuurde Weerd, circa 1890. VERZAMELING MARTENS VAN VLIET, HET UTRECHTS ARCHIEF

➤ Collage van suikerzakjes, 1960-1980. VERZAMELING MARTENS VAN VLIET, HET UTRECHTS ARCHIEF

Martens van Vliet beschouwde zijn verzameling kort na de eeuwwisseling als 'afgerond'. Er lag nog een plannetje om een boekje te publiceren over stukken met een topografische afbeelding, maar daar is het helaas niet meer van gekomen. Enkele jaren na zijn overlijden in 2011 is de collectie aan Het Utrechts Archief geschonken. De inventaris van de verzameling is vorig jaar op de website gepubliceerd. Veel van het drukwerk is daar ook digitaal te zien. Zo blijft de verzamelpassie van Martens van Vliet voortleven.

Bronnen en literatuur

- Het Utrechts Archief, 1854 Verzameling Utrechts handels- en reclamedrukwerk, afkomstig van Bernard Martens van Vliet, <https://hetutrechtsarchief.nl/onderzoek/resultaten/archieven?micode=1854>.
- Dick Goosen, teksten voor de tentoonstelling *Koopt Utrechtsche Waar* (Volksbuurtmuseum Wijk C, Utrecht, 2002).
- Wilbert Schreurs, *Geschiedenis van de reclame in Nederland* (Utrecht 2001).

Mariëlla Beukers, historisch wijnschrijver

Wijn vloeit er rijkelijk bij Oud-Utrecht, maar slecht één lid is gespecialiseerd in de historie van wijn. Mariëlla Beukers (1963) combineert de vakgebieden geschiedenis en vinologie in haar publicaties en een promotie-onderzoek. Ook is ze betrokken bij de Stadswijngaard Utrecht, die vanaf volgend jaar wijn moet produceren. Volgens Mariëlla wordt dat de allereerste wijn van Utrechtse stadsbodem, al waren er ooit al 'wijngaarden'. Als Mariëlla Beukers erover nadenkt, kreeg ze haar interesses deels van thuis mee via het lezen van historische romans, bezoeken aan burchten en kastelen en in zekere zin ook door het drinken van wijn. 'We woonden in mijn jeugd enkele jaren in Brussel en daar was wijn bij het eten heel alledaags. Ook kinderen mochten soms een slokje nemen, al dan niet aangelengd met water.' Toch wist ze er jarenlang niet veel meer van dan het verschil tussen rood en wit. Begin jaren tachtig ging Mariëlla geschiedenis en mediëvistiek studeren in Utrecht, aangezet door romantische verhalen over koning Arthur. Ze wilde weten 'hoe het echt was' en verdiepte zich in het dagelijks leven in de middeleeuwen. Haar afstudeerscriptie ging over stadsspeellieden in 15e-eeuws Utrecht. 'Dat waren muzikanten in dienst van de stad, die bij officiële gelegenheden speelden vanaf een balkon aan het stadhuis.' Het leidde in 1988 tot haar eerste publicatie in het *Jaarboek Oud-Utrecht*. Ze kwam tijdens dit onderzoek al veel wijn tegen in de

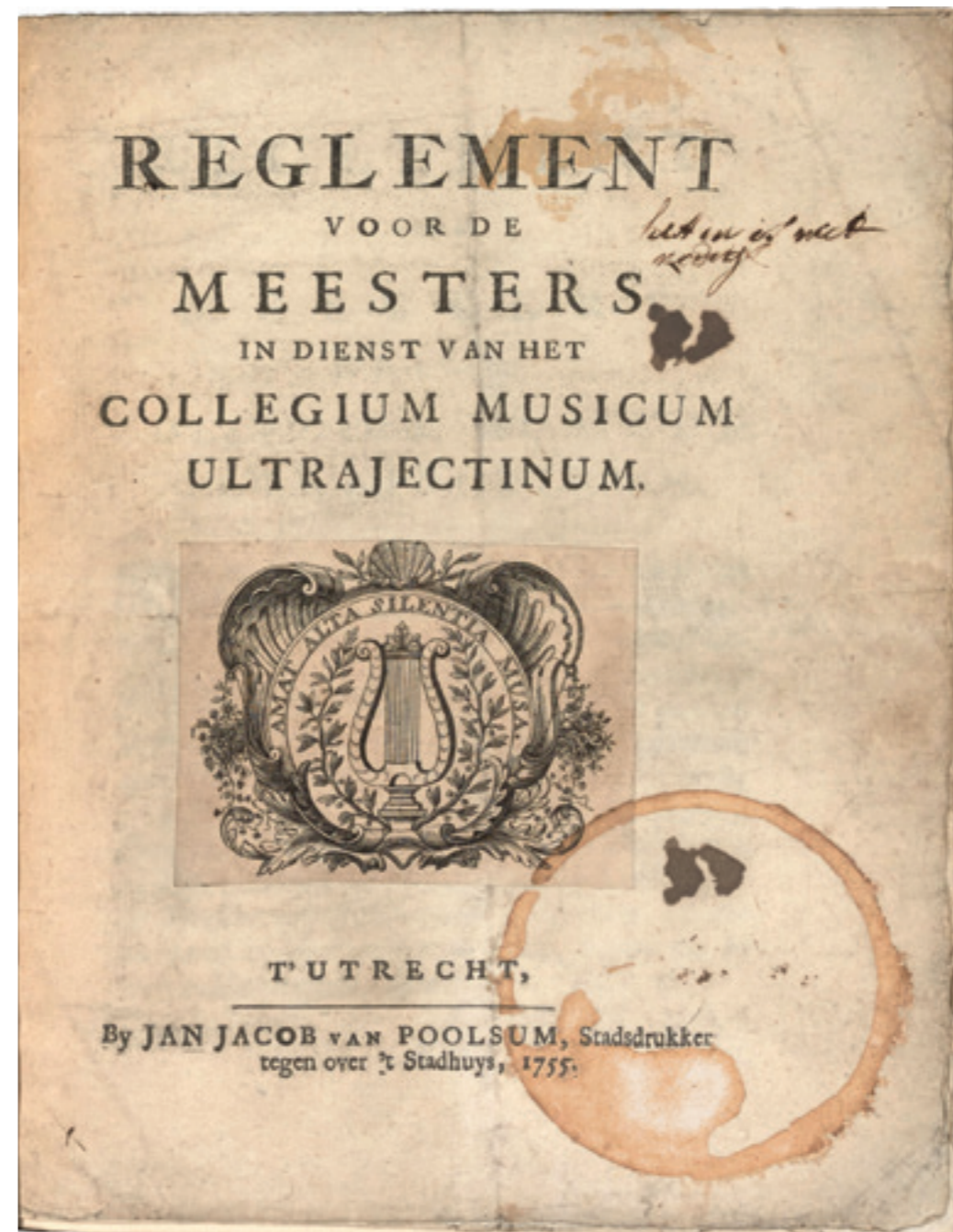
stadsrekeningen. Ze onthield het, maar zou er pas in 2007 in het jaarboek over schrijven. Mariëlla werkte als communicatiemedewerker bij musea en redacteur bij uitgeverijen. Toen haar kinderen op school zaten, wilde ze 'weer wat leren' en ging wijncursussen volgen. In 2010 werd ze officieel vinoloog. Ze schreef op haar blog wijnkronieken.nl over de historie van wijnproductie en -handel. De kennis van wijn en van de geschiedenis daarvan gingen gelijk op. Mariëlla publiceerde ook over de jubilerende Utrechtse wijnhandels Van Dongen en Van Wageningen en De Lange.

Jaarboek en proefschrift

Ondertussen was Beukers bestuurslid geworden van Oud-Utrecht, gespecialiseerd in communicatie. Ze vond het bestuurswerk echter 'stroperig' en wilde liever met tekst bezig zijn. Die kans kwam in 2012 als eindredacteur van het *Jaarboek Oud-Utrecht*. Hoogtepunt vormde voor haar het jaarboek van 2018, getiteld *Hertenpoten, hopenbier en hamburgers: Zevenduizend jaar eten en drinken in Utrecht*. Ze verzorgde daarin een artikel over de Utrechtse stadswijnkelder en een serie drankrecepten die ze later zelf uitvoerde voor het boekje *Punch, kandeel en clairet. Historische drankjes om zelf te maken*. Mariëlla is onlangs gestopt met het jaarboek om zich te richten op haar promotie-onderzoek aan de Universiteit Utrecht, dat gaat over wijngaarden in middeleeuws

en vroegmodern Nederland. Ze verricht daarmee pionierswerk en wil misverstanden bestrijden. Zo wordt er wel gedacht dat er destijds wijn gemaakt werd in Nederland. Dat acht Mariëlla erg onwaarschijnlijk, althans boven de grote rivieren. 'In 15e- en 16e eeuwse stukken staan in Utrecht "wijngaarden" vermeld bij het huis van de Domproost, de Paulusabdij en Paushuize. Maar dat kon ook één struik of stok zijn en die druiven waren waarschijnlijk voor consumptie of de productie van verjus, een soort azijn. Er heeft vast wel eens iemand op een buitenplaats wijn proberen te maken, maar nooit voor de handel.' Nieuwe druivensoorten en de klimaatverandering maken dat wel mogelijk. Nederland telt nu enkele tientallen serieuze wijnproducenten en volgens onze kenner is de kwaliteit inmiddels goed. Zelf is Mariëlla bestuurslid van Stadswijngaard Utrecht die stokken heeft staan op de Koningshof, aan de Van Asch van Wijckskade en - binnenkort - in het Máximapark. De oogst van 2024 zal leiden tot enige honderden flessen wijn. Haar proefschrift moet nog iets langer rijpen.

Arjan den Boer

Gerda Barents-Vermeer (1923-2017)

Amat alta silentia musa

Muziek verlangt intense aandacht, zo luidt de vertaling van *Amat alta silentia musa*. Onder dit motto voltooide Gerda Barents-Vermeer in 1998 haar studie muziekwetenschap aan de Universiteit Utrecht. Deze zinspreuk werd gebruikt door het Collegium Musicum Ultrajectinum, het Utrechtse muziekgezelschap waarop zij op 75-jarige leeftijd afstudeerde. Wie was de vrouw die de levensfase waarin anderen van hun pensioen genieten, wijdde aan de geschiedschrijving van de Nederlandse muziek?

Reglement van het Collegium Musicum Ultrajectinum uit 1755 met beeldmerk en motto 'Amat alta silentia musa'. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

Mieke Breij studeerde muziekwetenschap en was tot mei 2022 als archivaris verbonden aan Het Utrechts Archief.

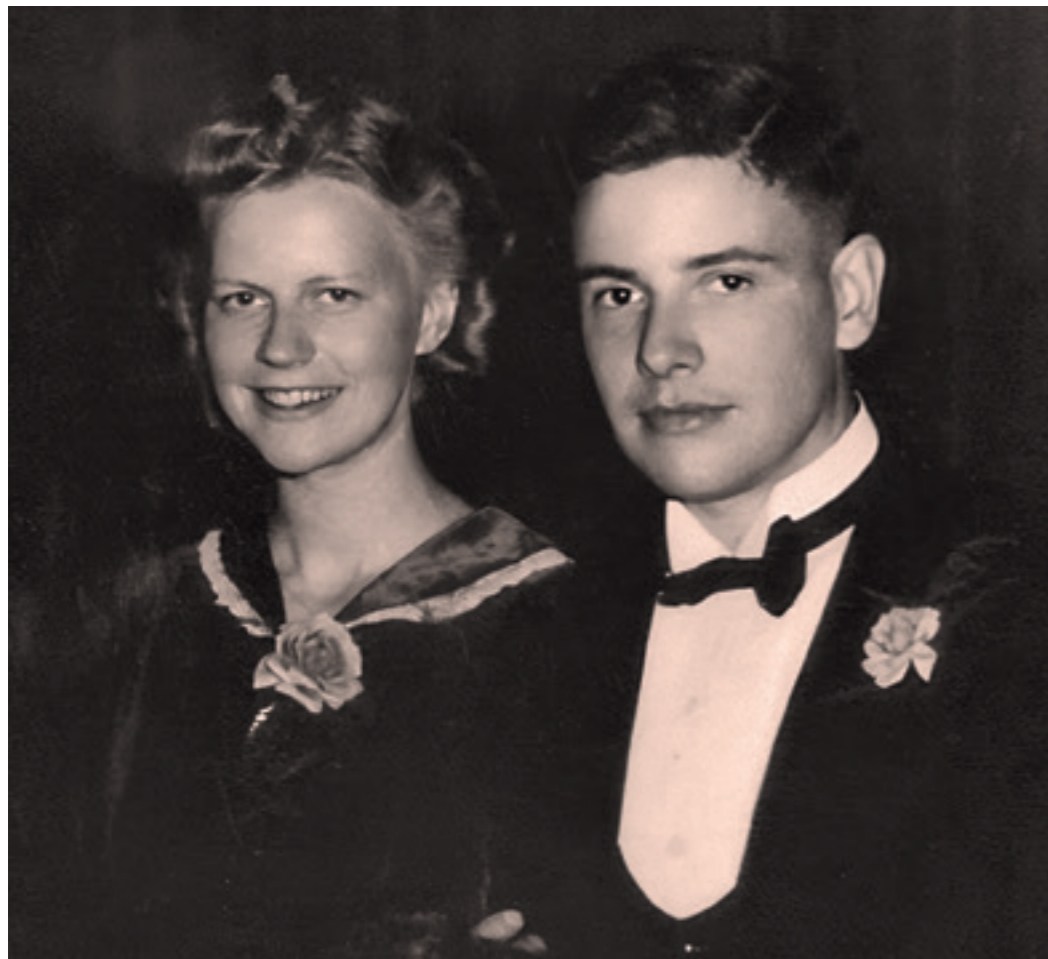
Gerda werd op 1 maart 1923 aan de Tessel-schadestraat 8bis te Utrecht geboren als Gerritje Vermeer, derde dochter van Herman Vermeer (1885-1970) en Gerritje van Kooten (1890-1985). Al in haar jeugd ontwikkelde zij een grote interesse in oude gebouwen en hun geschiedenis doordat haar vader aannemer en architect was en zij 's avonds mocht meekijken als hij bouwtekeningen maakte. Na haar middelbareschoolopleiding ging Gerda in 1941 in haar geboortestad medicijnen studeren. Tijdens een anatomiepracticum ontmoette zij haar toekomstige echtgenoot, Johan Willij (Joop) Barents (1921-1992). Beiden hebben in de naoorlogse jaren hun medische studie voltooid. In 1948 trouwden Joop en Gerda. Hij specialiseerde zich tot gynaecoloog en zij legde in februari 1949 haar artsexamen af. Later in dat jaar werd hun oudste dochter geboren, waarna nog twee dochters volgden. In het gezin had gezamenlijk musiceren een belangrijke plaats: Gerda speelde piano, Joop cello en de dochters viool, fluit en altviool.

Arnhem, Groningen, Utrecht en Jakarta

Eind 1954 vestigde het gezin Barents zich in Arnhem, waar Joop een praktijk als vrouwenarts opbouwde. Hij leidde zijn echtgenote op tot verloskundig assistent. Gerda had een eigen spreekkamer aan huis en eigen patiënten. Ze assisteerde ook bij operaties en ontwikkelde zich verder in de poliklinische patiëntenzorg. Dat was een positie waar veel artsenvrouwen in die tijd alleen maar van konden dromen. De universitaire carrière van Joop Barents begon in 1971 als lector obstetrie-gynaecologie in Groningen. Gerda was ondertussen zo'n twintig jaar assistent van haar man geweest en verlangde naar iets voor zichzelf. Nadat hun dochters uit huis waren, besloot zij in Groningen microbiologie en virologie te studeren, maar kon daarin helaas geen baan vinden.

In 1976 werd Joop benoemd tot lector en vervolgens tot hoogleraar aan de Utrechtse universiteit. Joop en Gerda keerden terug naar Utrecht en kochten het herenhuis op Pausdam 3, dat uitkijkt op Paushuize. Dit huis vormde oorspronkelijk een eenheid met de claustrale huizen Achter de Dom 28-30 en Pausdam 2, gelegen op de grens van de immuniteiten van de Dom en Oud-Munster. In de 18e eeuw kreeg nummer 3 de huidige voorgevel.

Na het emeritaat van Joop vertrok het echtpaar Barents-Vermeer in 1986 naar Jakarta (Indonesië), waar zij tot 1989 werkzaam waren: hij als gynaecoloog en zij als medisch microbioloog. In Goingaryp, een dorpje aan het Sneekermeer waar zij een vakantiehuis hadden, overleed Joop in 1992 onverwachts.

▲ Joop en Gerda Barents in 1951. COLLECTIE FAMILIE BARENTS

➤ Gerda Barents-Vermeer in de deuropening van Pausdam 3 in 1980. WILLEM BOHMERS

➤ Gezicht op de Pausdam door Jan de Beijer, 1745. Gemarkeerd is het woonhuis Pausdam 3. HET UTRECHTS ARCHIEF

Muziekwetenschap

Om niet te vereenzamen koos Gerda ervoor haar liefde voor muziek, geschiedenis en haar wetenschappelijke instelling te verenigen en muziekwetenschap te gaan studeren aan de Universiteit Utrecht. In het fraaie historische pand aan de Drift 21, het voormalige woonhuis van de bankiersfamilie Kol, kreeg zij colleges in de muziekgeschiedenis van de oudheid tot de tegenwoordige tijd en de muziektheoretische vakken. Ook nam ze deel aan werkgroepen waarvoor onderzoek moest worden verricht. Hoewel Gerda al tegen de 70 liep, vond zij het geweldig om door docenten en studenten,

ondanks het leeftijdsverschil, als een 'gewone student' te worden geaccepteerd. Haar deelname aan de werkgroep Nederlandse muziekgeschiedenis onder leiding van Rudolf Rasch zou bepalend worden voor het verdere verloop van haar studie. Gerda had inmiddels ontdekt hoe leuk het was om archiefonderzoek te doen en besloot haar scriptie te wijden aan de geschiedenis van het Collegium Musicum Ultrajectinum (CMU) in de periode 1631-1795. Het archief van het CMU, ondergebracht bij het Gemeentearchief aan de Alexander Numankade, was nog nooit systematisch onderzocht. Daarnaast bevonden zich nog partituren en muziekhandschriften van het CMU bij de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteit Utrecht.¹

Om de eeuwenoude bronnen te kunnen lezen en transcriberen, was het noodzakelijk de zaterdagcursus paleografie van het Gemeentearchief te volgen. Twee jaar lang was Erik Tigelaar haar docent, bij wie zij zich een trouwe en nauwgezette cursiste toonde. In de laatste fase van haar studie bracht Gerda vele maanden door bij de Gemeentelijke Archiefdienst, en in mindere mate bij het Rijksarchief, die onder één dak waren gevestigd (en later Het Utrechts Archief vormden). Zij kreeg daarbij de gelegenheid in een aparte ruimte geconcentreerd te werken. Tijdens de pauzes voegde zij zich - als het weer dit toeliet in de binnentuin van het archiefgebouw - bij de vaste studiezaalbezoekers, met wie zij geanimeerde gesprekken voerde en onderzoeksresultaten uitwisselde. Zij voelde zich 'ondergedompeld in onuitputtelijke verhalen over de historie van het Sticht'.

Afstudeerscriptie

Het gaf Gerda veel voldoening om in 1998, op 75-jarige leeftijd, haar studie te voltooien met een scriptie onder begeleiding van Rudolf Rasch.² Hij had haar leren inzien dat zij met wetenschap bezig was, haar scriptie geen speculaties en droge notities mocht bevatten en dat haar archiefvondsten niet op een causarietoon op schrift gesteld dienden te worden. Dat paste goed bij haar persoonlijkheid: serieus, verantwoord en doelgericht met de bronnen omgaan. Wie deze scriptie ter hand neemt, wordt getroffen door de nauwgezetheid waarmee Gerda haar onderzoek heeft uitgevoerd. Hoewel het Collegium Musicum Ultrajectinum tot in de 20e eeuw heeft bestaan, koos zij 1795 als eindpunt, het jaar waarin het Franse leger de stad binnentrok. Over deze vroege periode was nog weinig gepubliceerd. Gerda ging op zoek naar de plaatsen waar men musiceerde, hoe de organisatie was ingericht, wie de leden waren en welke muziek er werd gespeeld. Ze onderbouwde haar bevindingen door de analyse van reglementen en notulen. Verder bestudeerde zij de resoluties van

de Vroedschap en speurde in historische kranten naar berichten van en over het CMU. Haar 172 pagina's tellende scriptie bevatte maar liefst 100 pagina's transcripties uit de door haar geraadpleegde bronnen. De ledenlijsten voorzag zij van individuele biografietjes, veelal gebaseerd op familiearchieven uit de geegoede stand. Zij wilde met haar onderzoek inzichtelijk maken wie de leden van het Utrechtse muziekcollege waren, wat zij speelden en wie zij met hun muziek bereikten. Daarin is zij uitstekend geslaagd; haar scriptie geldt nog steeds als standaardwerk op dit terrein. Van het feit dat zij deze universitaire studie op eigen kracht had voltooid, genoot Gerda enorm. Ter afsluiting van haar studie- en onderzoeksperiode organiseerde zij voor familieleden en (studie)vrienden een Indische maaltijd in de grote kelder onder haar huis aan de Pausdam. Na dit feest was Gerda Barents-Vermeer klaar om een volgende levensfase in te gaan.

Vertrek uit Utrecht

In de jaren die volgden, was Gerda actief als freelance onderzoeker en publicist. Zij leverde in 1999 een bijdrage aan het *Jaarboek Oud-Utrecht* en in 2002 aan het omvangrijke boek *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden* onder redactie van Louis Peter Grijp (1954-2016). De bijdrage aan het jaarboek was een bewerkte versie van haar afstudeerscriptie.³ In de tweede publicatie verbreedde zij haar onderzoeksterrein naar de historie van muziekcolleges in andere steden van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.⁴ Sinds het eind van de jaren zeventig hadden Gerda en haar man het historische pand aan de Pausdam bewoond. Hoewel zij zich in de Utrechtse binnenstad zeer thuis voelde en met belangstelling deelnam

- < Hal van Drift 21, waar Gerda Barents-Vermeer muziekwetenschap studeerde. Beneden staan nog vitrines met muziekinstrumenten. **ARJAN DEN BOER**
- √ Gerda Barents-Vermeer tijdens haar afstudeerfeest, thuis aan de Pausdam, in 1998. **WILLEM BOHMERS**

aan de activiteiten van de vereniging Oud-Utrecht, kreeg zij er moeite mee dat het centrum steeds moeilijker bereikbaar werd. Daarnaast was het in stand houden van het grote huis belastend geworden. Na veel wikken en wegen besloot Gerda in 2000 naar een appartement in Wassenaar te verhuizen. Bij het kort tevoren opgericht Nederlands Muziek Instituut (NMI) in Den Haag meldde zij zich als vrijwilliger aan. Vervolgens fietste zij als bijna 80-jarige meerdere jaren minstens twee maal per week vanuit Wassenaar naar de Haagse Willem Alexanderhof om zich, consciëntieus als zij was, bezig te houden met het ordenen en beschrijven van Nederlandse muziekarchieven en met de ontsluiting van de programmacollectie.

In 2010 verhuisde Gerda naar Leidschendam waar zij - bijna 94 jaar oud - op 17 februari 2017 overleed. Zij werd bij haar man Joop in Goingarip begraven. Op hun grafsteen liet zij graveren: *Horas nun numero nisi serenas* (ik tel alleen de onbewolkte uren). In haar testament nam Gerda Barents-Vermeer legaten op aan organisaties die zij een warm hart toedroeg, zoals het Nederlands Muziek Instituut in Den Haag en de Vrienden van Het Utrechts Archief. Zo leverde zij postuum een bijdrage aan de herinrichting van het publiekscentrum van Het Utrechts Archief aan de Hamburgerstraat in 2019.

Met dank aan Maaïke Barents, Bini Biemans-van der Wal, Caitlin van der Maas, Rudolf Rasch, Erik Tigelaar en Frits Zwart.

Noten

- 1 <https://repertorium.library.uu.nl/collectie/collegium-musicum-ultrajectinum/>
- 2 G. Barents-Vermeer, *Het Stads Musicq Collegie van Utrecht 1631-1795* (doctoraalscriptie Utrecht 1998). Een exemplaar bevindt zich in de bibliotheek van Het Utrechts Archief.
- 3 G. Barents-Vermeer, 'Muziek tot luister van de stad: de muzikale cultuur in Utrecht tussen 1631 en 1795', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1999) p. 75-104.
- 4 G. Barents-Vermeer, 'Muziekcolleges in de Republiek' in: *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden* (Amsterdam 2002) p. 239-244.

Katrijn Kuypers, gezicht van de Pieterskerk en Utrechtse koormuziek

Katrijn Kuypers (1963) woont bijna veertig jaar in Utrecht, waar zij muziekwetenschappen studeerde. Haar functie als huismeester van de Pieterskerk is sinds 2009 uitgegroeid van een bijbaantje tot meer dan een fulltime job. In de kerk worden ruim vijftig concerten per jaar gegeven, onder andere door de Organisatie Oude Muziek en de Stichting Pieterskerkconcerten, vooral vanwege de bijzondere akoestiek. De kerk en nevenruimtes worden ook verhuurd voor vergaderingen en lezingen. 'Er gebeurt hier waanzinnig veel.' Zo is er jaarlijks de Van der Monde-lezing, een activiteit die Katrijn als lid van de vereniging Oud-Utrecht graag verwelkomt. In de jaren negentig werd Katrijn bestuurslid van de Stichting Pieterskerkconcerten, waarvoor zij nog altijd de programmering verzorgt van (kamer)koormuziek. 'Die serie is echt de *premier league* van de koormuziek. Het is de grootste koorserie van Nederland.' Zelf heeft Katrijn zich gespecialiseerd in het gregoriaans en zingt zij in het vrouwenkoor Voces Caelestes. 'We zingen nu laat-gregoriaans uit de 16e eeuw. Dat materiaal is nog nauwelijks onderzocht, er is lang op neergekeken omdat de meeste aandacht uitging naar veel ouder repertoire. In het archief van de Klosterkamer Hannover liggen bijvoorbeeld veel handschriften van vrouwenkloosters uit die streek. De archivaris daar herkende de muzieknotatie niet eens. Er kan dus

nog veel boven water komen. Overigens zongen vrouwen vroeger ook gregoriaans, het idee dat dit niet was toegestaan, is echt achterhaald.'

Kerken Kijken en strips

De geschiedenis van de Utrechtse kerken heeft ook Katrijns belangstelling. Haar eerste betaalde baan was die van coördinator Kerken Kijken Utrecht. Door haar inspanningen kwam er elk jaar een deelname kerk bij. Na vier jaar was het aantal uitgebreid van zeven naar twaalf monumenten. Ze schreef de syllabi voor de gidsen en regelde de vrijwilligers en dat alles vanaf de zolder van het Pandhuis, het toenmalige onderkomen van gemeentelijke dienst Archeologie en Bouwhistorie. Katrijn werkte later bij Concertzender en als provinciaal muziekconsulent bij Stichting Zimihc. In 2009 werkte zij mee aan de organisatie van Europa Cantat in Utrecht, het internationale koormuziekfestival dat eens in de drie jaar ergens in Europa neerstrijkt. Sinds zes jaar is Katrijn ook ambtelijk secretaris van het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen (PUG), dat dit jaar het 250-jarig bestaan viert. 'Wat ik leuk vind van het PUG is dat je lezingen hoort over allerlei onderwerpen. Mijn belangstelling is breed en ik word graag gevoed.' Een uit de hand gelopen hobby is het produceren van stripboeken voor stichting

De Inktpot, zoals over Sint-Maarten. 'De historische details moeten kloppen. Inmiddels ben ik een amateur-mediëvist. Vooral voor het stripboek over Cunera van Rhenen heb ik veel speurwerk verricht. Maar ook voor het komende Pieterskerkboek - dat is geen stripboek! - moet veel onderzoek worden gedaan, zoals over de beginperiode van het kapittel in de 11e eeuw. En misschien komt er nog een stripboek over bisschop Bernold'. Het boek over de Pieterskerk zal dit jaar verschijnen ter gelegenheid van feit dat het 975 jaar geleden is dat de kerk werd gewijd op 1 mei 1048.

Elisabeth de Ligt

Gevelstenen-manuscript van Nicolaas van der Monde ontsloten

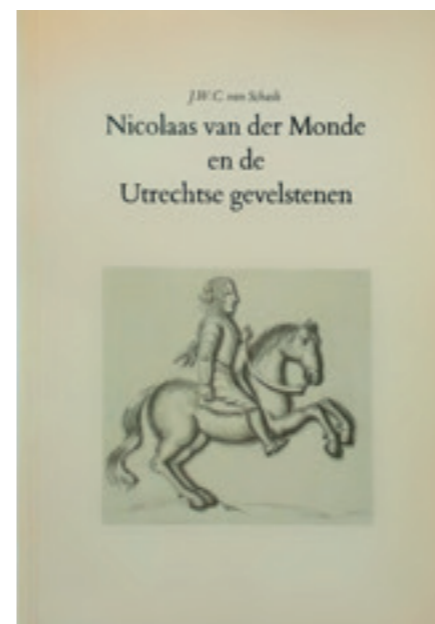
In 1990 verscheen het bescheiden uitgevoerde maar belangrijke boekje *Nicolaas van der Monde en de Utrechtse gevelstenen*. De uitgave was gebaseerd op de doctoraalscriptie van Joop van Schaik, die zijn studie kunstgeschiedenis naast zijn werk deed. Aan de hand van een ongepubliceerd manuscript met tekeningen van de 19e-eeuwse stadshistoricus Van der Monde gaf het boekje een overzicht van historische gevelstenen in de stad Utrecht. Dankzij Van Schaik verscheen het manuscript na 140 jaar alsnog.

Paul Krijnen studeerde Politieke Wetenschappen en is secretaris van het Utrechts Geveltekenfonds (UGTF).

Het was bepaald niet vanzelfsprekend dat Joannes (Joop) Wilhelmus Cornelius van Schaik zou gaan studeren, laat staan kunstgeschiedenis. Hij werd op 4 juli 1942 als derde zoon geboren op de boerderij van Adrianus van Schaik en Bernadina Lenssinck, gelegen aan de Zuid-Linschoterzandweg in Snelrewaard. Het plan was dat ook hij boer zou worden, dus ging hij naar de lagere landbouwschool. Maar Joop had andere ambities. Na werkzaamheden bij een touwslager en verzekeringsmaatschappij kwam hij terecht op de afdeling PR, Voorlichting en Documentatie van de Rijksuniversiteit Utrecht, waar hij lange tijd zou

werken. Een oud-collega, Coen van Kasteel, karakteriseert Joop als een consciëntieus en gevoelig mens. Zijn historische interesse leefde Van Schaik uit door van monumentale panden in de Utrechtse binnenstad waarin hij werkzaam was - Kromme Nieuwegracht 29 en Boothstraat 6 - en van verschillende andere oude huizen bondige, maar gedegen historische studies te maken. Waarschijnlijk was zijn belangstelling voor geschiedenis al in zijn jeugd gewekt door de nabijheid van het pittoreske dorp Linschoten en het Huis en landgoed met die naam. Hij zou daaraan verschillende publicaties wijden. Ook bleef hij in zijn geboortestreek actief als bestuurslid van de de Stichts-Hollandse Historische Vereniging (SHHV) en als lid van de monumentencommissies van Woerden

en Montfoort (waaronder Linschoten sinds 1989 valt). Juist als boerenzoon kende hij de oorspronkelijke betekenis van bouwconstructies van historische boerderijen. Daarnaast was hij lid van Oud-Utrecht. Naast zijn werkzaamheden voor de universiteit bleef Van Schaik zich verder scholen. Hij behaalde in de avonden zijn vwo-diploma en vervolgens studeerde hij kunstgeschiedenis in Utrecht. Hij deed in 1987 zijn doctoraalexamen in de geschiedenis van de bouwkunst. Op uitnodiging van het Utrechts Geveltekenfonds (UGTF) maakte hij zijn doctoraalscriptie over het manuscript van Van der Monde. Als tegenprestatie publiceerde het Geveltekenfonds de scriptie. Begeleiders van de scriptie waren hoogleraar Wessel Reinink en docent Ronald Stenvert. Volgens Joops familie was de kunstgeschiedenis hem op het lijf geschreven en kwam dit onder meer tot uiting in het feit dat hij zijn appartementen - eerst aan de Oudekamp en later aan de Homeruslaan - geheel in 18e-eeuwse stijl inrichtte. De laatste tien jaar van zijn leven werkte hij met overgave aan het samenstellen van een stamboom, uitgaande van zijn betovergrootouders van moeders kant, Johannes Hermanus Lenssinck en Gerdina Bongenaar. Joop van Schaik overleed in

2016 voordat hij dit project kon afronden. Zijn verre achterneef Jeroen Lenssinck, woonachtig in Polen, droeg alsnog zorg voor uitgave.

Van der Mondes ochtenden en avonden Slechts weinigen zullen weten dat Nicolaas van der Monde (1799-1847) aan een catalogus van de Utrechtse gevelstenen werkte. Hij is immers vooral bekend gebleven door zijn driedelige werk met de omvangrijke titel *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten en stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht* (1846). Van der Monde verzamelde alle informatie hiervoor in zijn vrije avonden, die hij doorbracht in het archieflokaal van het stadhuis. Overdag was hij werkzaam als boekhandelaar, drukker en uitgever en beheerde hij een leesbibliotheek. Met een topografische kijk op de historie behandelde Van der Monde de stadsgeschiedenis. Hij gaf ook nog jarenlang het *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden, merkwaardige bijzonderheden en statistiek van Utrecht* uit. Voorts publiceerde Van der Monde een nauwkeurige plattegrond van Utrecht en een toeristische gids, getiteld *Utrecht, en derzelver fraaie omstreken*, lezen

we in de bijdrage over Van der Monde in *Utrechtse biografieën* 5 (1998) door Arend Pietersma. Vanwege zijn grote verdiensten voor de Utrechtse historiografie leeft zijn naam voort in de jaarlijkse Van der Monde-lezing van Oud-Utrecht, die wordt gegeven door een vooraanstaand specialist over een Utrechts historisch thema. Ook de historische gevelstenen van de stad hadden dus de interesse van Nicolaas van der Monde. Joop van Schaik citeert de *Nieuwe Utrechtsche Courant* van 30 januari 1867 die schreef dat Van der Monde ook zijn ochtenden goed besteedde, naast die avonden in het archief. Want dan ging hij op pad om gevelstenen na te tekenen. Vermoedelijk werkte hij thuis de tekeningen uit en voorzag ze dan van aantekeningen. Dat had wel als nadeel dat het eindresultaat nogal eens afweek van het origineel. Bovendien waren ze nogal amateuristisch van kwaliteit. 'Men mist hierin de vaardige hand van de tekenaar' verzuchtte H.J. Broers in zijn *Historische wandelingen* (1875). Toch liep Van der Monde met het catalogiseren van de Utrechtse gevelstenen in zijn eigen tijd voorop. Zijn manuscript *Afbeeldingen allen naar de Natuur van oude vermaarde Gedenksteden, met Wapenen, Opschriften, Beeldhouwwerk in de Gevels der onderscheidene Huizen bijeenverzameld* zou bij uitgave het eerste boek in Nederland over gevelstenen zijn geweest. Pas in de jaren 1867-1869 kwamen J. van Lennep en J. ter Gouw met hun algemene standaardwerk *De Uithangteekens*. In Amsterdam zou jonkheer Lopez Suasso in de jaren daarna vele tekeningetjes van gevelstenen maken. Van Schaik geeft een nauwkeurige omschrijving van het manuscript van Van der Monde: 'Het handschrift, vervaardigd van 1839 tot 1844, is gebonden in een latere band, hoog 33 cm, breed 21 cm.' Over de tekeningen vermeldt hij dat ze met potlood en pen zijn opgezet en met waterverf zijn ingekleurd. Ook Van Schaik benoemt de bescheiden kwaliteit van de tekeningen. Hij kenschetst ze als 'schematisch uitgevoerd'. De verschillende pagina's uit het manuscript zijn tegenwoordig via de website van Het Utrechts Archief te raadplegen, maar juist de

< Portret van Joop van Schaik, circa 1990. COLLECTIE FAMILIE VAN SCHAIK / LENSINCK

↳ Omslag van *Nicolaas van der Monde en de Utrechtse gevelstenen*, 1990. DE SLEGTE

▼ Portret van Nicolaas van der Monde door W. Menkman naar een schilderij van Chr. Kramm uit circa 1820. HET UTRECHTS ARCHIEF

studie van Van Schaik naar het geheel heeft als overzichtelijk en gedegen naslagwerk een eigen waarde. Ook geeft Van Schaik in zijn inleiding een interessante stijlindeling van de gevelstenen in gotiek, renaissance, kwabornament, Lodewijk XIV-, Lodewijk XV- of Lodewijk XVI-stijl en rococo. Per gevelsteen vermeldt hij de beschikbare historische bronnen. Hij combineert de verzameling Van der Monde-tekeningen (94) bovendien met de collectie historische gevelstenen van het Centraal Museum (34) en de gemeente (4) en voegt nog een aantal gevelstenen toe die Van der Monde niet getekend had.

Replica's en herplaatsing

Een belangrijk deel van de stenen die Van der Monde tekende, is gelukkig op locatie gebleven, al werd het betreffende pand soms grondig verbouwd. Een deel van de stenen is helaas geheel verdwenen. Van Schaik becijferde het aantal daarvan op 32 van de 94 afgebeelde stenen. Dankzij

de tekeningen van Van der Monde en het boekje van Van Schaik is het Utrechts Geveltekenfonds regelmatig in staat om een verdwenen steen weer in het stadsbeeld terug te brengen. Naar aanleiding van de herdenking van de beroemde en beruchte Vrede van Utrecht in 2013 kwam in de Brandstraat een replica van een verdwenen steen. En in de Stroseeg is in 2017 ter gelegenheid van 500 jaar reformatie een kopie van een steen uit 1717 geplaatst, die herinnert aan de Utrechtse Lutherse schuilkerk.

Het plein achter het stadhuis krijgt er dit jaar ook een leuke gevelsteen bij: D'Knyneberch. Een enthousiaste onderzoeker had in een boerenschuurtje in de kop van Noord-Holland een verminkte gevelsteen ontdekt, die hij dankzij een tekeningetje van Van der Monde kon herleiden tot Utrecht. De steen zelf was niet meer te repareren, maar de Utrechtse beeldhouwer Ruud van de Vliet maakt er een nieuwe versie van. De steen d'Knyneberch wordt dit jaar geplaatst in het huis Korte Minrebroederstraat 7. Op de website van het Geveltekenfonds komt bij die gelegenheid ook de brochure beschikbaar die Johan Meis over zijn zoektocht naar de herkomst van de steen schreef.

De eerste publicatie over Utrechtse gevelstenen moest ruim 140 jaar op uitgave wachten. Maar inmiddels was de belangstelling voor deze bijzondere historische elementen in de stad toegenomen, mede dankzij het Utrechts Geveltekenfonds, dat in 1977 door de vereniging Oud-Utrecht werd opgericht in samenwerking met gemeente en provincie. In hetzelfde jaar 1990 waarin het boekje van Joop van Schaik verscheen, kwam ook het eerste deel van een wandelgids *Langs Utrechtse Geveltekens* van Susanne Weide uit. Een latere versie hiervan is nog steeds verkrijgbaar. Het Utrechts Geveltekenfonds beschikt over een uitgebreide website die inmiddels informatie bevat over maar liefst 500 gevelstenen.

Het blijft jammer dat er tientallen historische gevelstenen weggestopt liggen in het depot van het Centraal Museum. Van Schaik eindigde zijn inleiding met de opmerking dat de verwerving van tientallen gevelstenen door het museum feitelijk een verarming van het stadsbeeld tot gevolg had. Hij hoopte dat zijn publicatie zou bijdragen aan herplaatsing van die stenen in de stad. Het Utrechts Geveltekenfonds ondernam de afgelopen jaren vergeefse pogingen om het Centraal Museum daartoe te bewegen. In andere steden gebeurt dit wel. Amsterdam bijvoorbeeld heeft de gevelstenen uit de depots gehaald en in de stad herplaatst. Van der Monde en Van Schaik zouden gewild hebben dat Utrecht dit voorbeeld volgt.

Zie www.ugtf.nl voor gevelstenen en nieuws en publicaties van het Utrechts Geveltekenfonds.

< Tekening door Van der Monde van gevelsteen Vrede van Utrecht, Springweg 156. HET UTRECHTS ARCHIEF

< In 2013 gereconstrueerde gevelsteen Vrede van Utrecht, zijgevel van Springweg 142 aan de Brandstraat. RICHARD WENDLING

> Tekening door Van der Monde van gevelsteen d'Knyneberch, Korte Minrebroederstraat 7. HET UTRECHTS ARCHIEF

Willemijn Bánki, stadsgids en tufsteenfan

In de coronatijd trok Willemijn Bánki (1971) de aandacht met een historisch kleurboek over Utrecht. Omdat haar werk als stadsgids stil kwam te liggen, zocht ze een creatief alternatief. Leden van Oud-Utrecht kenden haar al als een van de organisatoren van historisch cafés en lezingen. Sinds kort is zij in de evenementencommissie verantwoordelijk voor de Van der Monde-lezing. Willemijn is ook vrijwilliger bij Paleis Lofen en was dat eerder bij het Volksbuurtmuseum.

Haar historische interesse is niet uit de lucht komen vallen. 'Mijn vader was arts, maar we gingen met hem Romeinse scherven zoeken bij onze woonplaats Tiel. En hij nam ons mee naar musea en lezingen over historische onderwerpen. Later ging hij die ook zelf geven. Die zendingsdrang wat betreft geschiedenis heb ik wel van hem.' Na haar studie Internationale Betrekkingen in Groningen werkte Willemijn in het bedrijfsleven, maar ze kwam erachter dat dit niet bij haar paste. Tijdens reises naar Berlijn had ze deelgenomen aan bijzondere tochten. Het leek haar geweldig om - Nederlandstalige - stadsgids in Berlijn te worden. Maar dat kon natuurlijk ook dichterbij huis; inmiddels woonde Willemijn in Utrecht. Na de beroepsopleiding tot Nationaal Gids ('die ging ook over de Keukenhof enzo') werd ze in 2013 rondleider bij VVV Utrecht. 'Daarbij was het lidmaatschap van Oud-Utrecht inbegrepen!'

Twee jaar later begon Willemijn voor zichzelf. 'In het begin heb ik nog met een bordje onder de Domtoren gestaan, wie wil er mee met een rondleiding? Nu melden de groepen zich aan via www.stadswandelingen-utrecht.nl of bij organisaties waarmee ik samenwerk.' Aanvankelijk wilde ze in alle wijken rondleiden, maar inmiddels weet Willemijn dat inperken beter werkt. Bedrijfsuitjes en familie- en vrienden-groepen willen het liefst naar de binnenstad. Daar verzorgt ze een algemene historische wandeling of over de thema's middeleeuwen, grachten en 900 jaar Utrecht. Mensen van binnen Utrecht kiezen vaak voor haar rondleiding langs stegen, hofjes en kameren. 'Soms hebben "echte Utrechters" een houding van: wat vertel jij me nou meissie? Maar dan blijf ik ze toch naar plekken te leiden die ze niet kennen.'

Bedevaart naar Duitsland

Tijdens de stadswandelingen begint Willemijn regelmatig over haar fascinatie voor tufsteen. Bij de Pieterskerk, of in de pandhof van de Mariakerk, vertelt ze dat er destijds nog geen baksteen bestond. Waar werden die middeleeuwse kerken en paleizen - zoals Lofen - dan van gebouwd? Van natuursteen die van ver moest komen, is haar antwoord, al werd er soms bouwmetaal van de Romeinen hergebruikt. Tufsteen kwam via de Rijn vanuit de Duitse

Eifel. Dat gegeven intrigeert haar, maar ook het vulkanische gesteente zelf vol gaten, steentjes en schelpen. Vorig jaar heeft Willemijn een 'bedevaart' gemaakt naar de Eifel. Ze bezocht eerst in Speyer de resten van de Duitse keizers Koenraad II en Hendrik V, die in Utrecht stierven, en daarna de Romeinse tufsteengroeve in Meurin. 'Daar zag ik dat de Romeinen al een soort draaibank hadden om zuiltjes uit tufsteen te maken. Bij Weibern was het Tuffsteinmuseum tot mijn verdriet gesloten, maar ik ontmoette daar wel een steenhouwer die aan de Dom van Keulen heeft gewerkt!' Ze bezocht ook Andernach, waar de steenblokken in schepen werden geladen naar Utrecht. De steenreis heeft voor Willemijn het verleden daadwerkelijk tastbaarder gemaakt.

Arjan den Boer

- < Ronald de Groen op de tentoonstelling *Gelukkig in Noord-Korea* in Goes, 2017. [ARIE KIEVIT](#)
- ✓ Geïdealiseerde scene uit de Koreaanse oorlog, gemaakt in 1991, uit de collectie van Ronald de Groen. [COLLECTIE DE GROEN](#)

het museum eveneens op die werken ging bieden, trok hij zich terug. Ronald wil niet concurreren met een publieksinstelling, vertelt hij, omdat hij het beter vindt dat dergelijke schilderijen voor zoveel mogelijk mensen toegankelijk zijn. En nu we het toch over het museum hebben: hij heeft nog wel een tip voor de directie, want zou het niet geweldig zijn als er een geheel nieuw Centraal Museum zou worden gebouwd ter plaatse van de te slopen parkeergarage bij de Springweg? Dat is niet alleen een fantastische locatie midden in het centrum, maar gezien de vorm van de plek zou er ook een heel functioneel museumgebouw neergezet kunnen worden. Eén met grote, hoge zalen waar veel kunst goed tot zijn recht zou komen. Het is duidelijk, hier spreekt niet alleen een verwoed verzamelaar maar ook iemand met allerlei ideeën over Utrecht en de beeldende kunst. En iemand die erg bezig is met het verleden van de stad. Geen wonder dat hij ook lid is van Oud-Utrecht.

Stapels schilderijen

Inmiddels is Ronald alweer bijna twee jaar geleden overleden. Hij had die afspraak dan ook niet zomaar gemaakt. Kort daarvoor was hij ernstig ziek geweest en daardoor was hij gaan nadenken over wat er met zijn verzameling moest gebeuren als hij er niet meer zou zijn. Het leek hem een gerust-

stellend idee als een deel van zijn collectie in het museum terecht zou komen, waar de werken goed bewaard blijven en bovendien voor veel mensen beschikbaar zijn. Maar het Centraal Museum kent een streng selectiebeleid, aangezien het weinig zin heeft objecten op te nemen die alleen maar in het depot hangen. Het was dan ook noodzakelijk dat er eerst een goed overzicht van zijn verzameling zou komen. Iets waaraan hij op korte termijn zou gaan beginnen, zo verzekerde Ronald mij aan het einde van die afspraak in december 2019.

In het daarop volgende jaar appten en mailden we regelmatig over werken die Ronald tegenkwam op veilingen. Waarbij hij zich afvroeg of het inderdaad wel een Utrechts tafereel betrof, of vooraf liet weten dat hij ergens op ging bieden - als het museum dat tenminste niet van plan was. In oktober 2020 liet ik hem de tentoonstelling *De ommuurde stad* zien en begin december bezochten artistiek directeur Bart Rutten en ik een pand aan de Vismarkt waar Ronald een groot deel van zijn verzameling had ondergebracht. We durfden ons nauwelijks te bewegen in het smalle en hoge huis waar de stapels schilderijen en tekeningen tegen de muur stonden. En dit was nog niet eens alles. De belangrijkste werken, zo vertelde Ronald, hingen in zijn huis in Westzaan. Enigszins overdonderd door de enorme

Ronald de Groen (1961-2021)

Utrechtse stadsgezichten en Noord-Koreaanse propaganda

De Utrechtse ondernemer Ronald de Groen liet bij zijn overlijden in 2021 een grote kunstcollectie achter. Hiervan waren sociaal-realistische schilderijen uit Noord-Korea de afgelopen decennia al te zien op tentoonstellingen. Een goed bewaard geheim was echter dat De Groen ook Utrechtse stadsgezichten verzamelde. Veertien van deze werken, vooral uit de 19e eeuw, worden nu opgenomen in de collectie van het Centraal Museum.

René de Kam is historicus en conservator Stadsgechiedenis bij het Centraal Museum.

Het is 19 december 2019 en ik heb 's middags een afspraak met Ronald de Groen in het Centraal Museum. Het gaat over een mogelijke schenking van enkele Utrechtse stadsgezichten die hij in de loop der tijd verzameld heeft. We hebben elkaar nog nooit ontmoet, maar al snel zitten we uitgebreid te praten over allerlei schilderijen en tekeningen die de afgelopen jaren op veilingen zijn langgekomen. Ronald is zo'n verzamelaar die precies weet wat wanneer werd aangeboden. Ook weet hij vrij nauwkeurig waarvoor wij als museum belangstelling hadden. Zo had hij aanvankelijk zijn oog laten vallen op de schilderijen van Jan Hendrik Verheijen met de Weerdpoort en de Nicolaaskerk, die in 2007 en 2010 door het Centraal Museum zijn aangekocht. Maar toen hij doorhad dat

hoeveelheid schilderijen, benadrukten we dat er echt een inventarisatie moest komen, om een goede afweging te kunnen maken voor de museumcollectie.

In de maanden daarop hielden we contact over diverse veilingstukken. Zo bood het museum op Ronalds aanraden en met zijn hulp in juni 2021 op een schilderij van Herman Saftleven met de Domtoren in een berglandschap, dat we overigens niet verwierven. Maar stilaan werden de berichten minder, al had ik dat door de drukke werkzaamheden in het museum niet zo door. Het was dan ook totaal onverwacht toen in oktober 2021 een notaris liet weten dat Ronald twee maanden daarvoor was overleden en dat hij zijn 19e-eeuwse schilderijen naliet aan het museum. Een bijzonder gebaar van een bijzondere verzamelaar.

Noord-Korea

Maar wie was Ronald de Groen verder eigenlijk? Verzamelde hij alleen Utrechtse stadsgezichten, of ook andere zaken? Voor antwoorden mocht ik begin 2023 langskomen bij postzegelhandelaar Willem van der Bijl aan de Zadelstraat. Hij kent Ronald al vanaf 1975, toen die als 14-jarige jongen de toenmalige postzegelwinkel aan de Servetstraat binnenstapte met de vraag of hij daar kon werken. En hoewel Ronald later een eigen winkelkiosk in post- en kantoorbenodigdheden had in het postkantoor aan de Neude, en daarna zijn geld vooral verdiende met Utrechts vastgoed, bleef hij altijd bevriend met Van der Bijl.

Ronald vroeg hem op een gegeven moment of hij misschien wat van die sociaal-realistische kunst kon kopen tijdens zijn volgende reis naar Noord-Korea. Willem van der Bijl was namelijk tijdens een postzegelbeurs eind jaren negentig uitgenodigd om Noord-Korea te bezoeken. Na enige twijfel was hij inderdaad gegaan. Het was niet bij één bezoek gebleven. Rond de eeuwwisseling nam Van der Bijl voor het eerst zo'n tien schilderijen met propagandistische kunst mee naar huis. En nadat hij in Noord-Korea een eigen handelskantoorje oprichtte, liep het aantal schilderijen snel op. In 2011, toen Van der Bijl als *persona non grata* niet meer welkom was in Noord-Korea, waren het er zo'n 3.500.

Ronald was enthousiast over de Noord-Koreaanse propagandakunst omdat die naar zijn idee een goed geschilderd was én een geheel eigen beeld van de werkelijkheid gaf. Dit werk liet zien dat geschiedenis maakbaar is en daarom was het goed om het voor volgende generaties te bewaren. In 2004 hield de Kunsthal in Rotterdam een tentoonstelling van 156 Noord-Koreaanse schilderijen uit de collectie Van der Bijl en De Groen. Ze maakten zelf de bijbehorende catalogus. In 2015 volgde nog een expositie in het Drents Museum - waarbij een prachtige catalogus verscheen - en in

2017 in de Grote Kerk in Goes. Inmiddels had Ronald alle werken overgenomen en was daarmee eigenaar van waarschijnlijk de grootste collectie Noord-Koreaanse kunst ter wereld. Ook hierin was hij dus, net als bij die honderden stadsgezichten, een bijna niet te stoppen verzamelaar. Wel had hij duidelijke kwaliteitseisen. Want toen de Noord-Koreanen doorhadden dat de schilderijen buitenlandse handelswaar waren, nam de prijs toe maar de kwaliteit af. Ronalds enthousiasme bekoelde toen. Na zijn overlijden is de Noord-Koreaanse kunst deels aan het Drents Museum geschonken.

Belangrijke aanwinst

In overleg met de erfgenamen van Ronald de Groen heeft het Centraal Museum uiteindelijk veertien vooral 19e-eeuwse schilderijen geselecteerd. Dat is een mooie aanwinst, want hoewel de 19e eeuw een periode vol verandering vormde voor Utrecht, was die in de museumcollectie enigszins onderbelicht. Enkele kunstenaars lijken zich bewust te zijn geweest van die veranderende tijdgeest en hebben nog snel bestaande situaties vastgelegd voordat de

slopershamer toesloeg. Dat is terug te zien in het geschonken schilderij van Bruno van Straaten (1786-1870) van het 16e-eeuwse bastion Morgenster aan de noordzijde van de stad. Het is het enige bekende schilderij waarop de ronde verdedigingstoren, die in het bastion was opgenomen, duidelijk zichtbaar is.

Ook het schilderij van Hendrik van Oort (1775-1847) van het voormalige regulierenklooster aan de Oudegracht zal vanwege sloopplannen zijn vervaardigd. De romaanse toren van het oude klooster werd namelijk in 1839 afgebroken en het schilderij moet kort daarvoor gemaakt zijn. Van het regulierenklooster zijn weliswaar enkele tekeningen bekend, maar een schilderij waarop zowel de toren als het kerkdak zichtbaar zijn, is niet in een openbare collectie vertegenwoordigd. Andere geselecteerde werken uit de collectie De Groen geven vooral een beeld van Utrecht in de late 19e eeuw. *Vredenburg* van Gerrit van Dokkum (1870-1931) bijvoorbeeld, laat een stad zien waarin de moderne tijd al duidelijk voelbaar is, al ontbreekt de auto nog. Uit diezelfde periode dateren de schilderijen van Cornelis Vredenburg (1880-1946) en Oene Romkes de Jongh (1812-1896) waarop het huis Oudaen is weergegeven. Beide werken laten in een oogopslag zien dat Utrecht er destijds niet erg florissant bijstond. Zo waren de werven en werfmuren van de Oudegracht duidelijk in verval. Het zijn slechts enkele voorbeelden van de schilderijen die Ronald de Groen verzamelde en die nu volgens zijn wens onderdeel worden van de museumcollectie.

- ▲ Bruno van Straaten schilderde vlak voor de sloop het bastion Morgenster. [CENTRAAL MUSEUM, FOTO ADRIAAN VAN DAM](#)
- Het Regulierenklooster, nog met romaanse kerktoren, op een schilderij van Hendrik van Oort, omstreeks 1838. [CENTRAAL MUSEUM UTRECHT, FOTO ADRIAAN VAN DAM](#)
- Het Vredenburg omstreeks 1900, geschilderd door Gerrit van Dokkum. [CENTRAAL MUSEUM UTRECHT, FOTO ADRIAAN VAN DAM](#)

Hart voor Utrechts erfgoed

LISMAN + LISMAN
ONTWIKKELT EN BOUWT

www.lisman.eu

Bettina van Santen en Fred Vogelzang

Post uit Utrecht

Prentbriefkaarten van de stad Utrecht
uit de collectie Lisman, 1900–1925

Stokerkade cultuurhistorische uitgeverij • www.stokerkade.nl
Hardcover • 256 pp. • winkelprijs 29,50 • ledenprijs 24,50

Nummers nabestellen
of andere publicaties
van Oud-Utrecht
bestellen?

oud-utrecht.nl/webwinkel

8 719327 750742